

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

İxtisas: 5706.01– Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Qızılgül Ağəli qızı Abdullayeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

akademik

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor
Astan Əhmədخان oğlu Bayramov

filologiya elmləri doktoru, professor
İkram Ziyad oğlu Qasimov

filologiya elmləri doktoru, professor
Həcər Emin qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XVII əsr, ədəbi dilimizin yazı dövrünün son mərhələsinin ilk yarımmərhələsi olan XVII – XVIII əsrlərin bir əsrlik zaman kəsiyini əhatə edir. Bu zaman kəsiyi dilətrafı məsələlərlə bağlı son dərəcə mübahisəli, ictimai-siyasi baxımdan isə son dərəcə gərgin bir mərhələdir. Bu gərgin siyasi əhatəsində mövcud dilətrafı mübahisələri çözmək, Azərbaycan dilinin mövqeyinə bir aydınlıq gətirmək əslində tələb olunan aktual məsələlərdəndir. XVII-XVIII əsrlər xəlqiləşmə mərhələsi kimi qəbul edilir. Məhz XVII əsrdə dildaxili inkişaf sayəsində müəyyənləşən və öz başlanğıcını bu tarixi mərhələdən götürən diferensiasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə XVIII əsrə doğru zəncirvari şəkildə istiqamətlənərək həmin xəlqiləşmənin zirvə nöqtəsini yetişdirir. Yəni diferensiasiya sabitləşmənin zəmini olursa, hər iki proses demokratikləşmənin yolunu açmış olur və nəticə etibarilə vəhdətdə olan bu proses üçlüyü xəlqiləşməyə meydan verir və bu, XVII əsr vasitəsilə XVIII əsrə ötürülür və elə bu əsrdə də zirvələşir. Nəzərə alsaq ki, bütün əsrlər biri-biri ilə əlaqəlidir, deməli, ədəbi dilimizin bir tarixi mərhələsi olan XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilini araşdırmadan ümumilikdə dilimizin tarixi inkişaf yollarının tam şəkildə öyrənilməsindən söhbət belə gedə bilməz. Bu araşdırma, ilk növbədə, ədəbi dil normalarının öyrənilməsi yolundan keçir. Çünki ayrı-ayrılıqda XVII əsr Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik normalarının tədqiqata cəlb olunması bu dövr üçün mübahisələrə səbəb olan bir çox məsələlərə aydınlıq gətirəcək.

Tədqiqatın obyektı. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin xəlqiləşmə dövrünü əhatə edir. Dissertasiyanın əsas tədqiqat obyektı XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilidir.

Tədqiqatın predmeti. Azərbaycan ədəbi dilinin XVII yüzilliklərdə fonetik, leksik və qrammatik normaları tədqiqatın predmetini təşkil edir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili normalarının araşdırılması üçün əsas faktik dil materialı isə bu dövrün təmsilçiləri olan görkəmli söz ustalarının bədii əsərləri, qismən də elmi və rəsmi-epistolıyar üslub

nümunələridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ümumilikdə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dil normasının struktur-forma tərəfində mikrosistem təşkil edən fonetik, leksik və qrammatik normaları elmi zəmində araşdırmaqdan ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələri həyata keçirmək qarşıya qoyulur:

- İlk növbədə, XVII əsrdə yeniləşmənin zəmini olan və onun təminatını gerçəkləşdirən dildaxili prosesləri izləmək və onu konkret olaraq müəyyənləşdirmək;

- Dil daxilində baş qaldıran diferensiasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə, xəlqiləşmə, milliləşmə kimi yeni proseslərin təsir mənbəyini müəyyənləşdirmək, bu prosesləri bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, kompakt şəkildə araşdırmaq;

- XVII əsr XVI və XVIII əsrlər arasında bir körpü rolunu oynadığından prosesləri ənənə ilə novatorluğun vəhdəti fonunda izləmək;

- XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmək;

- Tarixi kateqoriya olan normanın dəyişkənliyində bir-biri ilə zəncirvari əlaqədə olan “aparıcı dil”, “aparıcı vəzn”, “aparıcı üslub” anlayışlarını araşdırmaq və ortaya qoymaq;

- XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normasını orfoqrafik norma ilə əlaqəli şəkildə araşdırmaya cəlb etmək və fonetik normanın öyrənilməsində orfoqrafik normanın spesifikasiyasını müəyyənləşdirmək;

- Fonetik normada bir-biri ilə növbələşən variantlılıq məsələsinə diqqət yetirmək, normadaxili gedən demokratikləşmə istiqamətini izləmək və bunun əsas səbəblərini üzə çıxarmaq;

- XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının öyrənilməsində dildaxili və dilxarici faktorları üzə çıxarmaq;

- Dövrün leksik-semantik mənzərəsini açıqlamaq, türkmənşəli leksik vahidlərin, ümumişlək alınmaların, dialekt faktlarının rolunu və fəallıq dərəcəsini, eləcə də frazem potensialının artımını izləmək;

- Sistem şəkildə arxaikləşmə prosesinin məhz XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərindən başladığını qabarıqlaşdırmaq, arxaik qatda yer alan türk və əcnəbi lüğəvi dil nümunələrinin sonrakı

taleyini izləmək, öz dövrünü keçirmiş milli mənşəli leksemlərin əksəriyyətinin əslində müasir dilimizdəki gizli qorunma yerini müəyyənləşdirməklə tarixi izlərini bəlli etmək;

- Ənənəvi yollarla XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində gedən söz yaradıcılığı prosesini izləmək, əcnəbi ilə milli dil faktlarının sintezinə diqqət yetirmək, morfoloji yolla gedən söz yaradıcılığında yeni söz bazasının əhatə dairəsini müəyyənləşdirmək, sözyaratma prosesinin iştirakçısı olan şəkilçi morfemləri milli və əcnəbi tərkibinə, söz yaradıcılığında nisbət faizinə, fəallıq və qeyri-fəallığına görə qruplaşdırmaq;

- XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili normasının struktur-forma tərəfinin tərkib komponentləri olan morfoloji və sintaktik normaları əhatəli şəkildə elmi araşdırmaya cəlb etməklə, oğuz elementləri ilə yanaşı, çağatay dil faktlarının da mövcudluğunu ortaya qoymaq və bu faktların XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinə gəlişi səbəblərini müəyyənləşdirmək, oğuz və qeyri-oğuz dil elementlərinin nisbət faizini üzə çıxarmaq;

- Söz birləşmələrində demokratikləşmə prosesini izləmək və mücərrədlikdən konkretliyə, qəlizlikdən sadəliyə doğru inkişaf istiqamətini tutmaq, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik sistemində yer alan izafətdə belə gedən demokratikləşmə reallığını diqqətə çatdırmaq;

- Sintaktik normanın milli zəmin üzərində qurulma mənzərəsini göstərmək;

- Tam və əhatəli şəkildə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin XVIII əsr ədəbi dili üçün bir hazırlıq mərhələsi rolunu icra etdiyini dil faktları ilə üzə çıxarmaq.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində, əsasən, tarixi-müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir. Amma işin gedişatı zamanı tələb olunan məqamlarda statistik və struktur təhlil üsullarına da müraciət olunmuşdur. Bunlar bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, bütöv, yəni kompleks şəkildə həyata keçirilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- XVII əsr ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşməsi prosesini özündə ehtiva edir.

- XVII əsr diferensiasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə, xəlqiləşmənin yenidən təşkili kimi yeni proseslərin müəyyənləşdiyi bir mərhələ kimi Azərbaycan ədəbi dili tarixinə düşür.

- XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili ənənə ilə yeniləşmənin vəhdəti fonunda inkişaf etdiyi üçün keçid mərhələsi kimi dəyərləndirilir.

- XVII əsr Azərbaycan dilinin aparıcılığı sayəsində reallaşan vəzn, janr və üslub dəyişkənliyini özündə ehtiva edir və nəticə etibarilə Azərbaycan ədəbi dilini canlı danışıq dilinə doğru istiqamətləndirərək XVIII əsrə hazırlıq görür.

- XVII əsr bu zaman kəsiyində Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normasının öyrənilməsi, xüsusən onun orfoqrafik norma ilə paralel şəkildə araşdırılması nəminə, bir tərəfdən, uzun tarixi bir dövr keçməsinə baxmayaraq, dilimizin fonetik quruluşunun dəyişməzliyinin sübutu üçün şərait yaradır, digər tərəfdən, müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə inteqral və diferensial xüsusiyyətlərin müəyyənləşib ortaya qoyulmasına imkan verir.

- XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması tarixi leksikologiyanın daha ətraflı və elmi əsaslarla öyrənilməsinə meydan verir.

- Dili tərk edən bir çox leksik vahidlərin sonrakı taleyinin araşdırılması XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili ilə müasir dilimiz arasında əlaqə bağlarının itmədiyini, əksinə, davamediciliyini sübut edir.

- Qeydə alınan qeyri-ümumişlək alınmaların dildə iştirakı XVII əsrdən start götürən yeni prosesləri ləngitmə gücündə olmadığını reallığa çevirir.

- Dövrün frazem potensialının artımını müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

- Məişət leksikasının artıq təşbeh yarıdan vasitə kimi deyil, daha çox adi lüğəvi dil nümunələri kimi əruza nüfuzu ictimai tənəkkürdə gedən xəlqiləşmənin dilə də yansıdığını, yəni əslində klassik kitab dilinin folklor-danışıq dilinin təsir dairəsinə düşdüyünü təsdiq edir.

- Qrammatik normanın araşdırılması əslində dilimizin XVII əsr mərhələsində qazanılan sabitləşmiş qrammatik sistemin müasir

Azərbaycan ədəbi dilinə daşınan və normalaşan qrammatik sistem olduğunu sübuta yetirir. Bu isə o nəticəni verir ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik sistemi elə müasir Azərbaycan dilinin qrammatik sisteminin özüdür.

- XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili normalarının araşdırılması ümumilikdə normalılığın əsasında milli dil xüsusiyyətlərinin durduğu gerçəkliyini üzə çıxarır.

- Araşdırmanın yekunu XVII əsr zaman kəsiyində artıq bizim sabitləşmiş milli yazılı ədəbi dilimizin olduğunu tam şəkildə sübuta yetirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin normaları – fonetik, leksik və qrammatik normaları bu tədqiqat əsərində ilk dəfə tam şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili birinci dəfədir ki, dil materialı baxımından daha geniş əhatədə araşdırılmışdır. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili ənənəvi olaraq Fədai, M.Əmani, Q.Təbrizi, S.Təbrizi, Məsihi kimi söz ustaları ilə yanaşı, həm də ilk dəfə olaraq, Rəhməti, Sadiq bəy Əfşar, Tərzi Əfşar, Zəfər, Məczub, Vəhid Qəzvini, Şah Abbas Kəbir, Şah Abbas Sani, Müsahib Gəncəvi, Mirzə Saleh Təbrizi, Məlik bəy Avçı, Vaiz Qəzvini, Murtuzaqulu Sultan Şamlu, Mövci, Təsir, Nəşə, Səfi və başqalarının dil materialları əsasında tədqiq edilmişdir. XVI əsrin sonları XVII əsrin əvvəllərindən etibarən müəyyənləşən və norma dəyişkənliyinə birbaşa təsir göstərən dildaxili yeni proseslərin – diferensiasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə proseslərinin məhz bu zaman kəsiyindən başlayaraq getdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Norma demokratizmində canlı danışmaq dilinə meyil istiqaməti aşkarlanmışdır. Bu, klassik kitab dili və folklor danışmaq dili, buna müqabil olaraq əruz vəznü və heca vəznü paralellərinin müqayisəsi zəminində müəyyənləşdirilərək təqdim edilmişdir. Araşdırma zamanı ən önəmli bir məsələ – XVII əsrdə əruzun özündə belə gedən demokratikləşdirmə müəyyənləşdirilmiş və onu əsəs səbəbləri ortaya qoyulmuşdur.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması ilk dəfə olaraq tam şəkildə izlənilmiş və bu araşdırma orfoqrafik norma ilə paralel aparılmışdır. Saitlər sisteminin yazıdakı şərti işarələrində yeni qrafik formaların mövcudluğu müəyyənləşdirilərək təqdim

edilmişdir. Samitlər sistemi də əhatəli təhlilə cəlb olunmuş, türkmənşəli leksemlərin yazılışında spesifik ərəb qrafemlərinin iştirakı məsələsinə diqqət yetirilmiş və bəzən bunun fonematik mənə dəyişkənliyinə səbəb olduğu faktlarla təsbit olunmuşdur. Ahəng qanununun bütün növləri – əsasən, saitlər ahəngi, dil materiallarının imkan verdiyi qədər samitlər ahəngi və saitlərlə samitlər ahəngi izlənilmişdir. Ahəng qanununa, xüsusən dodaq ahənginə yeni rakursdan baxılmış və yekun nəticə əldə edilmişdir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının ümumi mənzərəsi müəyyənləşdirilmiş, leksik-semantik sistemi araşdırılmış, türkmənşəli sözlərin və hətta qeyri-ümumişlək əcnəbi lüğəvi dil faktlarının sistemli şəkildə dilin arxaikləşmə istiqamətinə doğru yönəlməsinin məhz XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərindən etibarən başlaması ilk olaraq müəyyənləşdirilərək təqdim edilmişdir. Dilimizin arxaik qatında yer alan bir qisim lüğəvi dil nümunələrinin hətta müasir dildəki tarixi yeri aşkarlanaraq üzə çıxarılmışdır. Söz yaradıcılığı prosesində yeniləşmənin təzahürü olan yeni leksik dil vahidləri qeydə alınaraq təqdim edilmişdir. Bu prosesdə türkmənşəliliyin payı müəyyənləşdirilmişdir. Xalq şeiri janrlarında frazeoloji birləşmələrin əhatə dairəsinin genişliyi aşkar bir reallıq olduğu halda, XVII yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbi dilinin əruz vəznində yazılmış dil materiallarında frazem potensialının yüksəlişi demokratizm amillərindən biri kimi dəyərləndirilmişdir.

Morfoloji və sintaktik normaların araşdırılması sayəsində XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik sistemi müəyyənləşdirilərək təqdim edilmiş, ilk dəfə olaraq oğuz elementləri ilə yanaşı, qeyri-oğuz elementləri – çağatay türkcəsinə məxsus dil vahidləri araşdırılaraq ortaya qoyulmuş və bu sistemdəki payı müəyyənləşdirilmişdir. Oğuz // çağatay paralelliyində hər zaman oğuz elementlərinin üstünlüyü faktik materiallarla təsdiq edilmişdir. İlk dəfə olaraq təyini söz birləşmələrinin əcnəbi qarşılığı olan izafət tərkiblərində belə, demoktarikləşmənin getdiyi faktoloji sübuta yetirilmişdir. Bu, izafətlərin anlaşma dərəcəsinin artım nisbəti ilə izah olunmuşdur.

Ümumən, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin istər fonetik, istər leksik və istərsə də qrammatik normativliyində folklor danışmaq dilinin

aparıcılığı müəyyənləşdirilmiş, canlı danışıq dilinin əruza daxili və onun demokratikləşməsində belə, iştirakı üzə çıxarılmışdır. Heca vəznində yazılmış dil materiallarında aparıcılıq nümayiş etdirən canlı danışıq dili faktlarının əruzə gəlişi və orada sabitləşməsinin XVII əsrdən etibarən artıq sistem şəklini alması bu tarixi zaman kəsiyinin əsas aparıcı xüsusiyyəti kimi müəyyənləşdirilərək təqdim olunmuşdur.

Fakt dayanıqlığına əsaslanaraq, XVII əsr ədəbi dili ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbi dili tarixində keçid mərhələsi kimi tanındılmış və ənənəviliklə yeniləşmənin vəhdəti fonunda işıqlandırılmışdır. Bu tarixi zaman kəsiyində dilin xəlqiləşməyə doğru istiqamətlənməsi faktlara istinadən daha qabarıq şəkildə təqdim edilmişdir. Məhz bu istiqamətlənmədə başlanğıcını XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən götürən dildaxili yeni proseslərin gətirdiyi mərhələ diferensiasiya, sabitləşmə və demokratikləşmədə zirvə nöqtəsi qazanan XVIII əsr üçün hazırlıq mərhələsi kimi dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın müddəa və nəticələri ümumən dil tarixi üzrə aparılan tədqiqatlar üçün, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin öyrənilməsi üçün, ayrı-ayrılıqda tarixi fonetika, tarixi leksikologiya və tarixi qrammatika üzrə ixtisaslaşanlar üçün faydalı və etibarlı mənbə sayıla bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas məzmununu həm respublikamızın, həm də xarici ölkələrin müxtəlif elmi məcmuələrində dərc olunmuş məqalələrdə, həmçinin beynəlxalq qurultay və konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 7 səhifə, I fəsil 74 səhifə, II fəsil 47 səhifə, III fəsil 39 səhifə, IV fəsil 87 səhifə, Nəticə 6 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat 28 səhifə, ixtisarlar 3 səhifə. Ümumi həcmi 293 səhifə – 496, 333 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

I fəsil “XVII əsrin dil mənzərəsi və Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması” adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan dilinin mövqeyi, inkişaf istiqaməti, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində gedən dildaxili yeni proseslər haqqında məlumat verilir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması orfoqrafik norma ilə paralel şəkildə tədqiqata cəlb olunur. Bu məsələlərin daha dəqiq və əhatəli təhlili aşağıdakı dörd yarım-fəsil altında araşdırılır.

Dissertasiyanın birinci yarım-fəslə *“XVII əsrin dil siyasəti və normada xəlqiləşmə”* adlanır. Burada qeyd edilir ki, hər bir tarixi dövr özünün ictimai-siyasi, iqtisadi, tarixi-mədəni məzmunu, eləcə də özünəməxsus dil mühiti ilə tarixin yaddaşına köçür. Bu baxımdan XVII əsr də istisnalıq təşkil etmir. XVI əsrlə qonşu olan XVII əsr, bir tərəfdən, ənənədən pay alan, amma daxilində gedən yeni prosesləri ilə XVIII əsr üçün hazırlıq işi görən bir tarixi mərhələ kimi, digər tərəfdən isə feodal müharibələri, xarici ölkələr tərəfindən basqınlar, həmçinin I Şah Təhmasibin (1524-1576) ölümündən sonra uzun müddət davam edən daxili çəkişmələrin reallaşdığı bir mərhələ kimi diqqət çəkir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili ənənəviliklə novatorluğun vəhdəti fonunda inkişaf edir. Yəni özündən əvvəlkindən tam şəkildə qopmur, özündən sonrakına ötürüləcək yeniləşməni isə içində hazırlayır. Bu yeniləşmə dildaxili yeni proseslərin – diferensiasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə proseslərinin sayəsində mümkünləşir. Dildəki bu istiqamətlənmə klassik kitab dilinin tənəzzül yolunu cızmış olur. Aparıcı dil anlayışının Azərbaycan dilinin xeyrinə dəyişməsi sayəsində folklor-danışıq dili aparıcılıq yoluna qədəm qoymuş olur. Beləliklə, dildə

gedən diferensiasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə, xəlqiləşmənin yenidən təşkili kimi proseslər XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinə özünəməxsus normativlik qazandırır. Hər bir dövrün norması isə o dövrdə yaranan, ərəyə gələn ədəbi-bədii nümunələrin dili əsasında müəyyən olmuş olur. XVII əsr təmsilçiləri də ədəbi-bədii dilə ümumanlaşma üçün münasiblik yaradan xəlqilik, demokratizm bəxş etdilər. Onlar XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinə *“biri varmış, biri yoxmuş...”* kimi standartlaşmış başlıqla başlayan nağıl dilini gətirdilər. Ən maraqlısı isə odur ki, Əmanın *“Bir qarı kim, xərfligi yar imiş, Beş oğlu və bir ləkü bar imiş...”* (Əmani), Fədainin *“Var idi Bəsrədə bir varlı tacir, Ticarət ustası, kirdarlı tacir. Misirdən mal alar, Hində gedərdi, Ticarət məqsədilə seyr edərdi...”* (Fə dai) kimi təhkiyə dili ərəza yol aldı. XVII əsrin söz təmsilçiləri içərisində dil çətinliyi ilə anılan Məsihi, görünür, dilin bu inkişaf istiqamətini görüb *“Dedüm ki, dərdə eylə dəva, dedi, ya nəşib. Dedüm ki, əhdə eylə vəfa, dedi, ya nəşib...”* kimi dil sadəliyinə dönüş etmək məcburiyyətində qaldı. XVII əsrin söz ustalarının özləri belə, bu yeniləşməni etiraf etdilər. Onlar bu yolun klassik şeir janrlarına uyğun gələn uddan, neydən xalq şeiri janrlarına uyğun gələn saza doğru getdiyini və artıq saz dövrünün gəldiyini təsdiq etməli oldular. Məsihi *“Ta sınımaya, saxla əldə sazın...”* ; *“Dərd ilə tərənə düzdi saz”*; *“Ta kim qoşalar səda o sazə...”*; *Bir rəng ilə qıldı müyə ağaz, Od saldı dili-hilalə ol saz”* – dedi, Q.Təbrizi isə *“Gətir, saqi, şərabinab, mütrib, sazını saz et, Çəkib bir naləvü bülbülləri dört yandan avaz et”* – dedi. Bununla da XVII əsr bədii üslubunun aparıcıları dilin yeni axarını bəirlədilər. Amma klassik kitab dili ilə folklor-danışıq dili arasında bir qarşılıqlı əlaqələnmə yarandı. Birincilər ənənəvi söz və ifadələri, ümumişlək ərəb və fars sözlərini ikincilərə ötürdülərsə, ikincilər canlı danışıq dilinin ruhunu onlardan əsirgəmədilər. Birincilərdən ötürülənlər canlı danışıq dilinin səddini qırmaq gücündə ola bilmədilər, sadəcə onların dil zənginliyinin əhatə dairəsini genişləndirərək poetik gücünə güc qatdılar, ikincilər də ənənədən gələnəri canlı danışıq dili ilə qovuşduraraq XVII əsrin dil mənzərəsini təqdim etməyə müvəffəq oldular.

Beləliklə, uzunmüddətli fəaliyyət nümayiş etdirən klassik norma,

əgər belə demək mümkündürsə, “*əcənəbi əsaslı norma*” XVII əsrdən etibarən öz yerini Azərbaycan dilinin, heca vəzninin, xalq şeiri janrlarının normativliyini özündə əks etdirən “*milli norma*”ya verir. Bütün hallarda XVII əsr ədəbi dil norması ədəbi dilin şifahi və yazılı qolları arasında yaxınlaşmanı təmin edərək onlar arasında uçurum yaranmasının qarşısını alır. Beləliklə, normalaşdırmadakı bu yeni inkişaf həddi XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilini canlı danışıq dilinə doğru istiqamətləndirir ki, bu proses XVIII əsrin sonlarında başa çatır. Bir reallıqdır ki, dilimizin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində olduğu kimi normanın funksional-məzmun tərəfi XVII əsrdə də ədəbi dil normasının üslub müəyyənliyini təqdim edirsə, struktur-forma tərəfi XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik-orfoqrafik, leksik və qrammatik (morfoloji və sintaktik) normalarının sistemi kimi çıxış edir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili normasının struktur-forma tərəfini müəyyənləşdirən bu normalar isə toplu şəkildə ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunur ki, bu da XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili normalarının tam mənası ilə ümumi məzmununun açılmasına təminat verir.

I fəslin “*XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində saitlər*” adlı ikinci yarımfəslində diqqətə çatdırılır ki, XVI əsrin sonlarından əsası qoyulan diferensiasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə və xəlqiləşmə prosesləri XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bütün normalarında olduğu kimi fonetik normasında da aparıcılıq qazanır. Klassik irsimiz müxtəlif tədqiqatçılar, mətnşünaslar tərəfindən müxtəlif cür oxunaraq elm aləminə, eləcə də müasir oxucu kütləsinə fərqliliklə təqdim olunur. Bu isə kontekst daxilində məskunlaşan leksik vahidlərin həm məzmun baxımından variantlılığını meydana çıxarır, həm də lüğəvi vahidlərin bir çoxunun fonovariantlarının yaranmasına səbəb olur. S.Əlizadə də bu fikrin tərəfdarıdır ki, *klassik ədəbiyyatı nəşr etdirən tərtibçilər, dil və ədəbiyyat tarixçilərimiz ərəb qrafikasına intuiativ yanaşır, mətnlərin transkripsiyasında vahid elmi-nəzəri prinsipdən daha çox şəxsi qənaətə əsaslanırlar*¹. Təbii ki, bu, XVII əsrdə də özünü göstərir.

¹ Əlizadə, S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili / S.Əlizadə. – Bakı: ADU nəşriyyatı, –1985. – s.9

Ərəb qrafik sisteminin aparıcılığına baxmayaraq, demokratikləşmə fonetik normanı əhatələyir. Ümumiyyətlə, XVII əsrdən başlayaraq, dilin “*fonetik quruluşu demokratikləşir, milliləşir – türkləşir*”¹. Amma demokratikləşmə ləng gedir. Təkcə XVII əsrin deyil, ümumən bütövlükdə milli Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində normalaşma təcridliliyi gedir. Ləngimənin ən aparıcı səbəblərindən biri isə ərəb qrafik sistemi ilə milli fonografik sistemimiz arasındakı qeyri-uyğunluqların olması ilə bağlıdır. Bu qeyri-uyğunluq isə, təbii ki, qismən də olsa, pərakəndəliyə meydan verir. Cətinlik həm də ondadır ki, “əlif” (ا) istisna olmaqla (onu qeyd edək ki, yazıda ifadə etdiyi səs baxımından “əlif”də konkretlik yoxdur), yerdə qalan yazı işarələri samit səslərin göstəricisi kimi çıxış edir. Lakin XVII əsrin yazı sistemində samit səslərin göstəricisi olan bəzi sinkretik səciyyəli qrafemlərə də rast gəlinir ki, bu işarələr öz əsas vəzifələrini icra etməklə yanaşı bəzi sait səslərin ifadəçisi kimi çıxış edir. Söhbət bu qrafemlərin yazıda həm samit, həm də sait səsləri ifadə etməsindən gedir. Bunlar “vav” (و), “ye” (ی) və “he” (ه), yəni “hayi-həvvəz” hərfəlidir.

Ümumən klassik dilin, eləcə də XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yazı sisteminə aid olan məlum bir faktı da təkrarlayaq ki, uzun saitlər yazıda öz yerini alsada, qısa saitlər əks olunmur. Təbii ki, bu, alınmalara aiddir və ərəb, eləcə də fars mənşəli sözlərdə sistem xarakteri daşıyır. Türk mənşəli leksik vahidlərdə isə saitlərin yazıda işlənməsinə gəlincə, növbələşmə qeydə alınır. Yəni saitlər gah imlaya girir, gah da orfoqrafik sistemdə görünür. Müqayisədə işlənmə faizinə diqqət yetirsək, aparıcılıq XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yazı sistemində işlənənlərin xeyrinə həll olunur. Nümunələrə diqqət yetirək: *qoyub* — *قويوب* *könül* — *کونکول* *sinsiz* — *سينسيس* *bulmaydur* — *بولمايدور* *bilməs* — *بيلماس* (Məsihi).

Göründüyü kimi, təqdim olunan bütün leksik vahidlərin kök morfemlərində sait səslər öz əksini tapır. Amma XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində saitlərin əks olunmadığı söz köklərinə də (*düşüm* *دشتوم*), şəkilçilərə də (*könüm* *کونکلم*) aiddir.

Bəzən saitin yazılıb yazılmaması nöqtəyi-nəzərindən eyni bir

¹ Xudiyev, N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / N.Xudiyev. – Ankara: – 1997. – s.280

leksik vahidin (həm əsas və həm də köməkçi nitq hissələrinin) orfoqrafik cild müxtəlifliyinə də rast gəlinir: *kimi* — *کمی*
kimi — *کیمی* (Məsihi)

Eyni bir leksik vahidin sait fonemə görə fonoparalelliyinin də yarandığının şahidi oluruq: *Mən* مب // *min* مین ; *sən* سن // *sin* سین ; *kim* کیم // *küm* کوم ; *tik* تیک // *tək* تک ; *qəra* قرا // *qarə* قاره ; *heç* هیچ // *hiç* هیچ ; *daxi* داخی // *daxi* دخی ; *nə* نه // *ni* نی ; *ki* کی // *ke* که // *kim* کیم və s. kimi faktlar da bir dil nümunəsinin yazıdakı variantlılığından xəbər verir. Hətta bəzən eyni fonetik cildə malik olan leksik vahidlərin müxtəlif imla ilə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yazı sistemində girdiyi də qeydə alınır: *kim* کیم — *kim* کم , *və* وه — *və* و ; *ilə* ایله — *ilə* ایلا . Təbii ki, diqqətə çatdırılan faktik dil nümunələrində sözün xarici səs tərkibi məzmunə öz təsirini göstərə bilmir, o, sadəcə öz fonetik cildini dəyişir. Beləliklə, məzmun qorunur, fərqlənmələr isə fonoforma əsasında baş verir. Müasir dildən ayrıntılar da məhz bu paralellərdən birinə əsaslanaraq meydana gəlir. Beləliklə, saitlərin mövqe müəyyənliyi, eləcə də mövqe müxtəlifliyi XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik-orfoqrafik sistemində sözün fonetik tərkib baxımından fərqlənmələrini təmin edir. Nəticədə bu, ədəbi dilin haqqında danışılan zaman kəsiyində az və ya çox dərəcədə bir qrup lüğəvi dil nümunələrinin fonoformasında baş verir və nəticədə sözün fonetik cildində baş verən bu reallıq sözün imlasında bir-birindən ayrılan ikiləşməyə, hətta bəzən üçləşməyə belə meydan verir. Bu isə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və orfoqrafik normasının tarixi təzahür formasının bir parçası kimi qəbul edilir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik strukturunda baş verən fonetik hadisələr belə (təbii ki, saitlərlə bağlı) sözün mövcud fonetik cildinə, yazı formasına təsir edir. Həmin fonetik hadisələr aşağıdakılardır:

a ~ o müvaziliyi XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeydə alınan bir qrup faktik dil nümunələrinə münasibət baxımından ortaya çıxan bir ikiləşmədən xəbər verir. Yəni məsələyə tarixi və müasir baxış üz-üzə dayanır. Bu məsələnin izahı üçün dövrün ədəbi-bədii nümunələrindən qeydə alınan faktlar bunu təsdiq etməyə imkan verir. *Av* او ; *avçular* آوچولار ; *savurur* ساوورور ; *qavmaq* قاوماق ;

avuc آووج ; *anja* آنجا (ona); *anıj* آنینک (onun) ... kimi leksik vahidlər bu müvaziliyin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilindəki yekunudur. Təqdim olunan iki sözü (*anja* və *anıj*) çıxmaq şərtilə yerdə qalan bütün sözlər bu gün də elə göründüyü bu fonetik cildlərlə canlı danışıq dilinin öz leksik faktlarıdır. Məsələyə tarixi baxımdan yanaşma sübut edir ki, həmin sözlərin [a] saiti ilə işlənməsi daha qədim bir hadisədir və [a]-nın [o]-ya keçidi dilin sonrakı inkişaf pillələrində baş vermişdir. Məsələn, *av* allamorfunun *ov* fonovariantına nisbətən daha qədim olduğundan söhbət açan E.Əzizov qeyd edir ki, *ov formasının fəal işləndiyi dövrlərdə ədəbi dil nümunələrində av formasına təsadüf olunması yazı ənənəsi ilə bağlı olmuşdur*³. Qədim mənbələr də fikrimizin təsdiqləyicisi rolunda çıxış edir. Mənbə olaraq, M.Kaşğarının türk tayfalarının dilindən topladığı sözlərin cəmləşdiyi lüğətində bu leksik vahidlərin qədim fonoforması ilə qarşı-qarşıya gəlirik. Konkret olaraq, *ovuc* sözünün *avut*, *ovçu* leksik vahidinin *awçı*, *ovlamaq* nümunəsinin *awla-*, *sovurmaq* lekseminin *sawur-*, həmçinin *qovrulmaq*, *qovuşmaq* ... lüğəvi dil vahidlərinin müvafiq olaraq *kawrul-*, *kawuş-* ... fonoformaları ilə təzahürü fikrimizin məntiqi yekunudur. Hal-hazırda onlar elə bu fonoformaları ilə dialektlərdə məskunluğunu davam etdirir. *ü > i* (*vüsal* وصال → *visal*: Onun sübhi-*visalın* kim, həyatım tək bəqasızdır – Q.Təbrizi), *ə > i* (*Xəyal* خیال → *xiyal*: Fikrim, zikrim, *xiyalım* Sən, sən, sən, genə sən – Sarı Aşiq; *Eyləyibdür* ايله ييبدور → *eyliyibdür*: *Eyləyibdür* nöqteyi-xalın məni pərkarsız – S.Təbrizi). *səs* keçidləri də eyni mənşənin reallığını yaradır.

Əslinə qalsa, bu, [y] samiti qarşısında saitin qapalılaşmasıdır. Birinci dil faktı folklor-danışıq dilində, ikinci nümunə isə klassik-kitab dilində qeydə alınsa da, təqdim olunan hər iki leksik vahiddəki dəyişim canlı danışıq dili ilə ekvivalentləşir. Məsələn, işlənməsinə görə bu gün “eyləmək” sözünün özü dar çərçivə daxilinə girsə də, həmin sözün (*eyliyib*) tələffüz forması xalqa məxsusdur: *edib* → *eliyip*; *xəyal* → *xiyal*. Deməli, canlı danışıq tələffüzü yazıya hopur və imlamızı da milliləşməyə çəkir, onu da demokratikləşməyə doğru

³ Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.Əzizov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1999. – s.151

istiqlamətləndirir. Dialektlərdə də işlənmə tezliyinin azlığı ilə diqqəti çəkən bu fonetik hadisə Azərbaycan dili ilə *başqırd*⁴, tatar və xakas dillərinin müqayisəli təhlili zamanı da üzə çıxır. Belə ki, Azərbaycan dilində sözün ilk hecasında işlənən [ə] saiti haqqında danışılan dillərdə [i] saitinə uyğun gəlir. Azərbaycan dilindəki *sən, gəl, kəs, tər, səkkiz* leksik vahidləri tatar dilində *sin, kil, kis, tir, siqez*; başqırd dilində *hin* (*sən*), *kis, tir, hiqez* (*səkkiz*) kimi yeni fonoformalarını qazanır⁵. A.Vəliyevin fikrincə, keçid şivələrində “*həmin əvəzlənmələrin törənməsinə səbəb əksər hallarda [ə] saitinə sonrakı sonor səsin ([n],[r]), [y] samitinin təsiri və nadir hallarda isə [ʃ], [k] kar samitləri ilə qonşuluq düşünülə bilər*”⁶.

Bir mühüm faktı da qeyd etmək yerinə düşər. Bu da XVII əsr yazılı abidələrinin ərəb qrafikası üzərində qurulan əski Azərbaycan əlifbası ilə yazılması və yazılanların oxunuşunda müxtəlifliyin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Fikrimizi nümunələr üzərində qurmağa çalışaq:

ایستاماس حور و پری همدم لیغینی هر کیمونک

İstəməs hurü pəri həmdəmliğini hər kimüj... (Məsihi).

İlk baxışdan burada ə > a əvəzlənməsinin olduğu zənn edilir. Əslində “əlif”in [ə] səsini ifadə etməsindən dolayı bu leksik vahidin oxunuş zamanı “*istəməs*” fonetik cildi ilə təqdimi reallıqdır. Əlbəttə, inandırıcı görünmür ki, ədəbi dilimizin bu tarixi mərhələsində (istərsə də digər zaman kəsiklərində) milliləşməyə söykənməkdə olan bir dildə haqqında danışdığımız bu leksik vahidlər, məsələn, konkret olaraq *istəməz* → *istəməs* ایستاماس, e > i səs keçidinə məruz qalan *demə* → *demə* // *dimə* دیمما leksik vahidləri *istəməs*, *dimə* kimi, yəni yazı dilinə uyğun şəkildə tələffüz edilsin. Bu, təbii ki, ancaq orfoqrafik prinsiplərlə bağlı bir məsələ idi. Zənnimizcə bu, yeni dövrün ab-havasına, fikrimizi daha da dəqiqləşdirsək, dildə yeni

⁴ Баскаков, Н.А. Введение в изучение тюркских языков / Н.А.Баскаков. – Изд. 2-е. –Москва: Высшая школа, – 1969. – с.284

⁵ Исахов, Ф.Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика / Ф.Г.Исахов. – Москва: Изд-во АН СССР, – ч. 1. – 1955, – с. 78

⁶ Vəliyev, A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri / A.Vəliyev. – Bakı: Elm, – 2005. – s.84

başlayan proseslərdən biri olan demokratizmlə də bağlıdır. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilini təhlil və tədqiq obyektinə çevirən N.Cəfərova görə, “*bu cür tərəddüdlər orfoqrafik normanın qeyri-sabitliyindən çox, tələffüzdəki normativliyin ara-sıra (demokratizm hesabına) pozulması ilə bağlıdır*”⁷. Belə faktlardan nə XVIII əsr, nə XIX əsr, nə də XX əsr xali deyil. Belə məqamlarda şərtiliyi istisna etməyən T.Hacıyev XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafik normasını təhlil edərkən yazır: “... *Müasirlərin özləri şahidlik edirlər ki, ancaq, başqa (انجق بشقه) yazılır, ancaq, başqa (باشقا أنجا ق) oxunur; anlaşılsun yazılıb (انلشلسون), anlaşılınsın (أنلاشلسین) oxunur; toğri doğru oxunur*”⁸. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də saifləri yazıda ifadə edən qrafik işarələrin müxtəlif şəkildə oxunuşu reallıq kəsb edir. Ümumilikdə götürəndə isə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik-orfoqrafik sistemində canlı danışıq tələffüzünün imlaya güc gəldiyinin aparıcılığa doğru istiqamətləndiyi ortaya çıxır.

I fəslin üçüncü yarımfəslı “*XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində samitlər*” adlanır. Bu bölümdə diqqətə çatdırılır ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin konsonant sistemində fərqliliyi yaradan “sağır nun”un, türk boğaz tələffüzünə uyğun olmayan ərəb mənşəli danışıq səslərinin mövcudluğu, eyni danışıq səslərinin müxtəlif qrafemlərlə ifadəsi, bəzi qrafemlərin isə sinkretikliyi. “Kaf” hərfinin [k] samiti ilə yanaşı həm də [kʰ] (yutmaq **يوتما ك**, qılmaq **قيلما ك**); [g] (**كورمك** → körmək → [görmək]) və [ŋ] (**مردوم لارنيك** : Natəvan *mərdümlərnij* qaninə qılmış göz qəra – Məsihi) səslərini; “cim” hərfinin [ç] ilə yanaşı həm də [ç] səsini (**جون چün, جمن çəmən**); “qaf” hərfinin [q] danışıq səsi ilə yanaşı həm də [kʰ] (qılmaq – **قيلما ك**), bəzi hallarda isə [x] səsini (**يوق** – *yox*, yəni “yox” ; **چوق** – *çox*, yəni “çox”) ifadə etməsi bu sinkretikliyin elmi reallığıdır. T.Hacıyev də qeyd edir ki, *XVII əsrin əvvəllərinə qədər ق (qaf) bu tipli sözlərdə [kʰ] kimi tələffüz olunub və bu,*

⁷ Cəfərov, N. Azərbaycan türkcəsinin mililəşməsi tarixi / N.Cəfərov. – Bakı: Azərb. Dövlət Kitab Palatası, – 1995. – s. 55

⁸ Hacıyev, T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili /T.Hacıyev. – Bakı: Maarif, –1977. – s.118

*klassik ədəbi dilin norması sayılmışdır. XVII əsrin ortalarından, yəni xalq tələffüz normasına əsaslanmadan sonra [x] oxunmalıdır⁹. Bütün bunlar, təbii ki, [q], [x] və [kʰ] ekvivaletliliyinə dəlalət edir. [q] və [x] paralelinin çox qədim tarixə malik olduğunu qəbul edən E.Əzizov tarixi linqvistik faktalara söykənərək hələ V-VI əsrlərdə belə Cənubi Qafqaz türk tayfaları üçün bunun məqbul sayıldığı haqqında məlumat verir¹⁰. Bu gün dilimizin lüğət tərkibinin işlək dil faktları olan *buyruq, doqquz, qul, qapı, qıpçaq, qara, qızıl, qatı, qıl-, qız, qar, qaz ...* sözlərinin qədim türk yazılı abidələrinin fonoloji strukturunda *buyuruk, tokuz, kul, kapığ, kıpçak, kara, kızıl, katı, kıl-, kız, kar, kaz* şəklində işləklik tapması da bu fikrin (təbii ki, həm də fikrimizin) reallığından xəbər verir. Bu nümunələr aşkar şəkildə [kʰ] // [q] paralelliyini bizlərə təqdim edir. Daha konkret ifadə etsək, [kʰ] ilə başlayan bu lüğəvi dil nümunələrinin müasir Azərbaycan dilinin fonografik sistemində [q] samiti ilə əvəzləndiyi artıq bir obyektiv gerçəklikdir. Təqdim olunan sinkretikliyin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik-orfoqrafik sistemində bəzən ikiləşməyə də meydan verdiyi qeydə alınır. Bir qəzəlin daxilində eyni leksik vahidin, məsələn, *qonçə* sözünün غنچه , eləcə də غنجه şəklində ifadəsi qrafik işarələrə görə sözlərin variant fonoformalarının mövcudluğunun reallığıdır. Sinkretikliyin təkcə yazılışda deyil, hətta oxunuşda belə ikiləşməsinin şahidi oluruq. *Kök* fəzası nə məqali-pəru bal açmaqdır... (S.Təbrizi); Yer ilə *gög* aşıqın başınə girçək dar imiş (Rəhməti).*

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik strukturunda samitlərlə bağlı bir sıra paralellərə, həmçinin fonetik hadisələrə rast gəlinir ki, dilimizin XVII əsrdəki dil mənzərəsini öyrənmək baxımından onlar xüsusi maraq doğurur. *b > m* (*كرجه و صلونكدا جدا* / *Gərçə vəslüñdin cüda düştüm muña şadəm, vəli ...*); *b > p* (*فرقتيدين شمع تك آتش دوشوپتور جانمه* / *Fırqətidin şəm tək atəş düşüptür canimə*); *t > d*

⁹ Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / T.İ.Hacıyev. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1976. – s. 53

¹⁰ Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.Əzizov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1999. – s.100

يوزيدىن ميني سوردى مسيحي زلفين دوتوب / Zülfin *dutub* Məsihi sordı mini yüzidin) [Məsihi]; q > x // h (*Qaçan* ki, yar visalığə ittisalım bar – Məsihi; Ey könül, sən *xanda*, Məcnun *xanda*, bari əbsəm ol – Rəhməti; Gözəlin qaşu qaradı, Bayqunun meyli *haradı?*–Aşuq Abbas) kimi səs keçidləri buna nümunədir. Ümumiyyətlə, sözünü [q] variantı ən qədim variant hesab olunur. Hansı ki, bu, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində fəallıqla və kəmiyyət bolluğu ilə müşayiət olunur. Amma dilin bu zaman kəsiyyətdəki inkişaf mürəkkəblərində ən zəif halqa rolunu oynayan və əslində ümumxalq dilinin öz faktıdır olan [h] variantının intensivliyə doğru istiqamətləndiyi də açıq-aşkar görünür.

XVII əsr təmsilçilərinin ədəbi-bədii dil nümunələrindən seçilən faktik dil nümunələri sözün ilkin fonoformasının müəyyənləşdirilməsində də yetərli rol oynayır. Məsələn, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində söz əvvəlində **d ~ t** müvaziliyini özündə əks etdirən lüğəvi dil nümunələrinə rast gəlinir: *كوسرور* / *Türlü-türlü* canə afət göstərür ... (Məsihi); Gər *tarəğ* diş ilə, ey Rəhməti, ol zülfi açə... – Rəhməti; ...Ki, keçdi ömri-əbəd, *tüşmədi* qarası hənuz (S.Təbrizi); Ol gecə bəsrək ətidin *toyduklar* (Əmani). Təqdim edilən [t] başlanğıcı dilçilik aləmində oğuz dil xüsusiyyətləri ilə deyil, qıpçaq elementləri ilə bir sırada nizamlanır. Əslən oğuzların Salur tayfasından olan Q.Bürhanəddinin dilində də mövcud olan söz başındakı bu karlaşmanı (*tolu, toğru, taş, tamar, tam-...*) qeydə alan T.Hacıyev bunu qıpçaq dil xüsusiyyəti kimi dəyərləndirərək yazır: “*Deməli, Qeysəriyyədəki oğuzlar anlayışı qədim oğuz tayfasını əks etdirmir, məzmunca metamorfoz olmuş etnonimdir*”¹¹. Görünür, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik strukturunda epizodik şəkildə olsa da, söz əvvəlində qeydə alınan bu qeyri-ışlək səviyyədə olan fonoloji dəyişmə o tarixi dövrlərin qalığı kimi dəyərləndirilməli, digər tərəfdən çağatay türkcəsinin təsir yükünün nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Unutmayaq ki, bu dil faktları əsasən çağatay dil təsirindən yan keçə bilməyən söz sənətkarlarının dilində qeydə alınır.

¹¹ Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / T.İ.Hacıyev. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1976. – s.97-98

Amma bu da faktıdır ki, tarixən söz əvvəlində [t] başlanğıcı fəallığı ilə seçilib. *M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində [d] başlanğıclı 18 sözün müqabilində [t] ilə başlayan 1006 sözün işlənməsi bunun sübutudur*¹². Hətta bu gün dilimiz üçün daşlaşmış bir çox leksik vahidlərin M.Kaşğarının lüğətində [t] başlığı ilə verilməsi bu dil faktının tarixən aparıcılığına, bəlkə də, ikinliyinə dəlalət edir. Odur ki, burada [d] samitinin [t] samitinə keçidindən söhbət belə gedə bilməz.

[y] başlanğıclı leksemlər də qədimliyi ilə diqqət çəkir:

Yırağ يیراغ : بیر کل دین و بیر چکتی و بلبل اولدی کولدی غنجه کولدی
Yırağ / Gönçə güldi, bülbül ün çəktivü bir güldin *yırağ*...; **Yığlamaq** ییغلاماق : *Yığlar* bu dü çeşmi-əşkbarım (Məsihi); **Yılan** ییلان : Oda düşmüş *yılan* tək gecə-gündüz piçü tabım var (Zəfər).

Bu tip leksik vahidlərdən danışan bəzi tədqiqatçılar bu sözlərin səs artımı hadisəsinə məruz qaldığı qənaətindədirlər. Unutmaq lazım deyil ki, söz müasir dövrdən tarixə deyil, tarixdən müasir dövrə gəlir. Odur ki, əslində bu leksemlər dilimizin sonrakı tarixi inkişaf pillələrinə doğru irəlilədikcə səs düşümü hadisəsinə məruz qalaraq, yəni [y] başlanğıcını itirərək dilimizdə daşlaşır. Bu leksemlərin müasir dilə doğru istqamətlənməsində **3** inkişaf xətti qeydə alınır:

1. [y] başlanğıcı düşür və sözün yerdə qalan hissəsi olduğu kimi dildə sabitləşir:

yigit → *igit* yüz → *üz* yürək → *ürək* yudmaq → *udmaq*

2. [y] başlanğıcı düşür, y samitindən sonrakı [i] saiti [i] saitinə keçir:

ı > i : yılan → *ılan* yırak → *irak*

3. [y] başlanğıcı düşür, [y] samitindən sonrakı [i] saiti açıq [a] saitinə keçir:

ı > a : *yığlamaq* → *ağlamaq* *yığac* → *ağac*

Araşdırmamız bir daha ortaya qoyur ki, [y] başlanğıclı sözlər daha qədimdir və bu, haqqında danışılan leksemlərin elə ilkin fonoforasıdır.

Müasir dilimizin lüğət tərkibində sait sonluqlu bir çox türk mənşəli sözlərin də XVII əsr Azərbaycan dilində samit sonluqlu

¹² Kaşğari, M. Divanü lüğət- it türk: [4 cilddə] / Tərc. ed. R.Əskər. – Bakı: Ozan, – c. 4. – 2006. – s. 494-594

tarixi fonetik təzahürünü görürük. Qeydə alınanlar həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrini əhatə edir. Sarığ (ساریق // ساریغ : Könli qəmgin, canı məhzun, bənizi sarığ əski al –Məsihi); sarın (سارین : ... Ki, sərxoş mey çəkər yer üzrə hər gün sübhəmə sarın –S.Təbrizi); kim (کم // کیم : Deməz kim, var, ya yox, iltifatım bişü, ya kəmədür – M.Şamlu), sürük (سوروک : Bir sürük oğlum, uşağım bardur ac – Əmani); ilən (ایلن : Eşqin gəmin şərəkət ilən zəbt qılmağa Canü könül arasidə hər dəm niza olur – Əmani)... ; isən (ایسن : Əgər sən alır isən, ey bəradər, Sataram, məndə vardır iki cövhər – Fə dai) kimi dil faktları bunun bariz nümunəsidir. Təqdim etdiyimiz lüğəvi vahidlərinin də səs artımı hadisəsinə məruz qaldığı haqqında fikir söylənilir. Təbii ki, bu, həmin leksik vahidlərin müasir dilimizdəki fonetik cildlərinə söykənərək çıxarılan nəticələrdir. Bu isə reallıqdan tamamən uzaqdır. Bunu da nəzərə alsaq ki, tarixən türk mənşəli sözlər samitlə bitib, fikrimizin reallığı bir daha təsdiqlənər. *Bu reallıq Ş.Saminin və V.V.Radlovun lüğətlərində əks olunan türk mənşəli leksik vahidlər üzərində aparılan statistikanın məntiqi yekunudur*¹³. Bu isə yekun olaraq o fikri təsdiqləyir ki, sonu samitli forma türk mənşəli leksik vahidlərin ən qədim formalarıdır. Sadəcə dilimizin sonrakı tarixi inkişaf mərhələlərində qapalı hecadan açıq hecaya doğru inkişafın güclü getməsi söz sonluğundan samitin düşməsinə səbəb olub və bu proses həmin leksemlərin bu gün sonu saitli fonofirma ilə dildə sabitləşməsinə reallığa çevirib.

“XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində ahəng qanunu” adlı yarım fəsil isə I fəslin sonuncu dördüncü yarım fəslidir. Burada təqdim edilir ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normasında ahəng qanunu da çox zəruri və təhlilə ehtiyacı olan məsələlərdən biridir. Təkcə sait ahəngini deyil, saitlərlə samitlərin, eləcə də samitlərlə samitlərin ahəngini özündə məskunlaşdıran bu qanundan danışarkən əsasən sait ahənginə daha çox önəm verilir. Çünki saitlər sinharmonizmin fonoloji hadisə kimi müəyyənləşməsində mühüm rola malikdir. Normativ fonoloji hadisə sayılan ahəng qanunu bütün gücü ilə sait fonemlərin iştirakında və onların uyuşmasında üzə çıxır. Onu da

¹³ Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: [2 hissəli] / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – h. 2. – 2012. – s. 341-342

qeyd edək ki, yalnız XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində deyil, ümumən Azərbaycan ədəbi dilində ahəng qanunu dilin dialekt əsasının müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Ahəngin söz kökündə və söz kökü ilə şəkilçi arasındakı mövcudluğu XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində dodaq və damaq ahənginə bir anlayış gətirir. Ümumiyyətlə, dilçilikdə sait ahənginin daha çox iki növündən danışılır: 1. Damaq ahəngi 2. Dodaq ahəngi. Əgər damaq ahəngi qalın (dilarxası) və incə saitlərin (dilönü) bir-birini izləməsi ilə reallaşsın, dodaq ahəngində, demək olar ki, əksər dilçilər dodaqlanan saitlərin və dodaqlanmayan saitlərin ahəngini əsas götürürlər. Əslində isə “dodaqlanmayan saitlərin dodaq ahəngi ilə heç bir əlaqə zənciri yoxdur” – desək, yanılmazıq. Bu məsələdə E.Əzizovun fikrinə söykənərək biz damaq ahənginin *dodaqlanmayan saitlərin ahəngini dodaq ahəngi* kimi verilməsi fikrindən uzağıq¹⁴. Bir çox tədqiqatçılar da var ki, *onlar ahəng qanununun izahında damaq və dodaq prinsipinə istinad edirlər*.¹⁵ Bəziləri də *damaq ahəngini palatal və velyar*¹⁶ səs ahəngi kimi qəbul edirlər. Dodaq ahəngi görkəmli tədqiqatçıların fikrincə, *damaq ahəngindən təcrid edilmiş şəkildə götürülməməli*¹⁷dir. Fikrimizcə, dodaq ahəngində dodaqlanan saitlərin (ön sıra dodaqlanan, yəni incə dodaqlanan və arxa sıra dodaqlanan, yəni qalın dodaqlanan) bir-birinin ardınca gəlməsi məqbul sayılmalıdır ki, *bunun da türk dilləri içərisində daha tam şəkildə qara qırğız , eləcə də Altay dialektlərində olduğu*

¹⁴ Əzizov, E. Ahəng qanununun prinsipi haqqında // Türkologiya, – 2000. № 1-4, – s.45

¹⁵ Кязимов, Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке // Известия АН СССР, – 1954. т. 13, вып. 1, – с.89-91; Щербак, А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков / А.М.Щербак. – Ленинград: Наука, – 1970. – с.121-122; Əzizov, E. Ahəng qanununun prinsipi haqqında // Türkologiya, – 2000. № 1-4 – s. 46-47

¹⁶ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика / – Москва: Наука, – 1984. – с.454

¹⁷ Дмитриев, Н.К. Турецкий язык / Н.Дмитриев. – Москва: Изд-во восточной литературы, – 1960. – с.17; Азизов, Е. Гармония гласных в диалектах и говорах азербайджанского языка: / Автореферат диссертации ... кандидата филологических наук / – Баку, – 1974. – с. 9

*göstərilir*¹⁸. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonoloji sistemində iltisafı dillərdən biri olmaq etibarilə ahəng qanununun yüksək faizlə söz kökündə qorunması qeydə alınır. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik strukturunda köklə şəkilçi arasında da ahəngin möhkəmliyi diqqətdən yayınmır. Bəzən söz köklərinə qoşulan şəkilçi morfevlərdə dodaq variantının üstünlüyü qeydə alınır (*nədür, əyağım dadur, irəğim dadur, yaşım dur, aşım dur, başım dur, qaşım dur, cananı dur, dərmanı dur, zindanı dur...*). Dodaqlanmaya istiqamətlənmə isə söz kökləri ilə müqayisədə morfoloji göstəricilərdə aparıcı kütlə halında qeydə alınır, amma bu, XVII əsr təmsilçilərinin dilində eyni səviyyədə və eyni kəmiyyətdə görünmür. Kəmiyyət bolluğu Əmani və Məsihinin payına düşür. Şəkilçilərdə dodaq variantının işləkliyi ədəbi dilimizin XVII əsrə qədərki dövründə aparıcı mövqedə dayanıb ədəbi dilin koynesini təşkil edən Təbriz-Şirvan dialektlərindən gəlir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin koynesində Təbriz-Şirvan dialektləri ilə Qarabağ şivələrinin növbələşməsi gedir və hiss olunur ki, artıq ikinci intensivliyə doğru istiqamətlənməkdədir. Ümumiyyətlə, *“dilimizin tarixində dodaqlanmalıq fərqləndirici əlamətinin zəifliyinin linqvistik səbəbi ... şəkilçi morfevlərdə işlənən saitlər üçün həmin əlamətin fonoloji mənaya malik olmamasıdır”*¹⁹.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində söz kökü ilə şəkilçi morfem arasında qismən də olsa, qeyri-ahəngdarlığın mövcudluğu ilə də qarşılaşırıq ki, bu da yenə ərəb qrafikası ilə bağlıdır. Çünki məhz bu qrafikanın təsiri nəticəsində çoxvariantlı şəkilçi morfevlər (iki və ya dörd şəkilli) bir forma ilə çıxış edir. Bu isə istər-istəməz söz kökü ilə şəkilçi arasında ahəng pozuntusuna gətirib çıxarır: *qapısına* (q + q+q) → *qapusinə*; (q + i+i) → *قاپوسينه* ; *gözəllik* (i + i) → *gözəllüğ* (i + q) → *كوزللوغ*

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində əcnəbi lüğəvi dil vahidlərinin ahəngə tabeçiliyi də özünü göstərir. Xalq şeiri janrlarında qeydə alınan əcnəbi sözün ahəngə tabe olması iki şəkildə

¹⁸ Богородицкий, В. Законы сингармонизма в тюркских языках // Вестник Научного Общества Татароведения, – 1927. № 6, – с. 6-8

¹⁹ Axundov, A. Azərbaycan dilinin fonetikasi / A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1984. – s.25

gedir:

1. Əcnəbi leksik vahid bütövlükdə ahəngə tabeçiliyi ilə diqqət çəkir: Məsələn: həllac حلاج → *hallac*, aşıq عاشق → *aşıq*, tale` طا لِع → *talah*, nanə نانه → *nana*, busə بوسه → *busa*, badə باده → *bada*....

2. Əcnəbi sözün bir hissəsi (əsasən son hissəsi) ahəngə tabe olur: Məsələn: nişanə نشانه → *nişana*, divanə دیوانه → *divana*, yeganə یکانه → *yegana*, viranə ویرانه → *verana*...)

Beləliklə, əcnəbi sözlərin imla və tələffüz variantlılığında canlı tələffüz norması bu lüğəvi vahidlərin ənənəvi orfoqrafik normasına qalib gəlir və qazandığı yeni fonetik cild görüntüsü ilə də yenidən XVII əsrin yazı sisteminə, imlasına girir. Onu da qeyd edək ki, bu halda əcnəbi sözlərdəki sait uzanması da aradan qalxır. Deməli, əslində əcnəbi leksemlərin qazandığı yeni fonoformalar XVII əsrin şeir dilində canlı danışq dilimizin tələffüz normasını əyaniləşdirir. Bizcə, bu, tələffüz demokratizmidir və demokratizmin Azərbaycan ədəbi dilinə gəlişidir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik strukturunda türk mənşəli lüğəvi dil nümunələrində ahəngdən çıxmanın da şahidi oluruq (Şişəmi gər çalsa daşdan-*daşə* ol rə'na igit; Börkini əgri qoyanda *başə* ol rə'na igit; Gözdən axan qətrə-qətrə *yaşə* ol rə'na igit; Versə gər rüxsət göz ilə *qaşə* ol rə'na igit; Kaş tez düşseydi, Qövsi, *başə* ol rə'na igit. (Q. Təbrizi). Təkcə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində deyil, ümumən klassik ədəbiyyatda əruzun tələbindən doğan və "imalə" adlanan bu dilçilik hadisəsi qafiyə düzülüşünün bərpası naminə rast gəlinən sait uyuşmasının pozulmasıdır.

Ahəng qanununun bir növü də samit ahəngidir. Onu da deyək ki, bütün dilçilik ədəbiyyatlarında ahəng qanununun bu növü haqqında danışılsa da, dilimizin tarixi dönəmlərinin hansı zaman kəsiyi olursa, olsun, fərqi yoxdur, orada samit ahənginin zəifliyi ilə bağlı məlumatlar verilir. Eyni mənzərəni XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində də görürük. Bu uyuşmanın qalığı bu gün özünü daha çox köklə şəkilçinin qovşağında göstərir. Daha da konkretləşdirsək, cingiltili samitlə bitən söz kökü cingiltili samitlə başlayan şəkilçi morfem tələb edir (gün + lər — کونلار , bir + lə — بیرله , bir + mak — بیرماک , bul + mış — بولمیش).

Əksinə, kar samitlə bitən kök morfem özünə kar samitlə başlayan şəkilçi birləşdirir (*it + sə* — ایتسه , *düş + tü + m* — دشتوم , *düş + üp + tür* — دوشوپتور). Hətta bu mövqedə eyni kar samitin belə qoşalaşmasını görürük (*tutti* — توتتی *qurutti* — قوروتتی). Oğuz dillərindən biri olmaq etibarı ilə bizdə cingiltiləşmənin aparıcı olmasına baxmayaraq (xüsusən söz əvvəlində və qismən də söz ortasında), bu uyuşma növündə də XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili epizodiklik nümayiş etdirir.

Saitlərlə samitlərin uyuşması da XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində kiçicik təzahürləri ilə yadda qalır. Bu uyuşma özünü həm sözün kök morfemində sait və samitlərdə, həm də söz kökü ilə ona qoşulan şəkilçilərin arasında gedir. Yəni sözün tərkibində əgər dilarxası saitlər işlənibsə, ona qoşulan şəkilçidə də dilarxası samitlər işlənəlməlidir. Əksinə, dilönü saitləri varsa, deməli, onu şəkilçi morfem daxilində dilönü samitləri izləməlidir. Bu isə bu gün müasir Azərbaycan ədəbi dilinin çox az sözlərinə şamil edilə bilər. Yəni hal-hazırda ahəngin bu növü sözün bütövlükdə hamısında deyil, hər hansı bir hissəsində qeydə alınır. Eyni fikri XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinə də aid etmək olar.

Ümumiyyətlə, gəldiyimiz qənaətlərə və əldə etdiyimiz nəticələrə əsasən bizim yekunlaşdırıcı fikrimiz budur ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində normalılığın əsasında türk xüsusiyyətləri durur. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik-orfoqrafik normasının araşdırılması həm də onu təsdiqləyir ki, uzun tarixi bir dövr keçməsinə baxmayaraq, qrafik ayrıntıları nəzərə almasaq, müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə elə də əsaslı fərqlənmələr qeydə alınmır.

Dissertasiyanın **“XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması”** adlanan II fəslə beş yarım fəsildən ibarətdir. **“XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində alınma leksika”** adlı birinci yarım fəsildə qeyd edilir ki, XVI əsrin axırı XVII əsrin əvvəllərindən etibarən dildaxili yeni proseslərin başlanması leksik normada özünü daha çox hiss etdirir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili klassik kitab dili ilə folklor-danışiq dilinin vəhdəti fonunda inkişaf etsə də, ikincinin birincini tədricən özünə tabe etdirməkdə olması diqqətdən yayınmır. Bu isə dilin lüğət tərkibində demokratikləşmə prosesinin gedişatına

sürət qatır. Demokratikləşmə alınmaları da öz əhatəsinə salır. Belə ki, əsrlər boyu qoşa addımlayan ərəb və fars sözləri mənşə etibarilə əcnəbiçilik nümayiş etdirsə də, XVII əsrin ərəz dilində anlaşıma baxımından qeyri-ümumişləklidən ümumişləkliyə doğru istiqamət götürür. Düzdür, qeyri-kütləvi alınmalar da kifayət qədərdir. Amma bu kimi dil faktları milliləşməni ləngitmir, xəlqiləşmənin yenidən təşkilinə maneçilik törədə bilmir. Çünki türkləşmiş alınmaların əhatəsi genişlənməyə başlayır. Bu alınmaların, demək olar ki, hamısı bu gün də dilimizin lüğət tərkibində qorunur. Bir qismi olduğu kimi dildə daşlaşsa da, digər qismi yalnız kiçik fonetik dəyişikliklə fərqlənmələr nümayiş etdirir (*Fəqir* فقر → *fağır*, *tifl* // *tifl* طفل → *tifil*, *xatir* خاطر → *xətir*, *səlam* سلام → *salam*, *vəsvəsə* وسوسه → *vəsvəsə*, *saət* ساعة → *saat*, *əciz* عجز → *aciz*, *ləvn-ləvn* لون لون → *ləvin-ləvin*, *nay* ناي → *ney...*). Digər qismi isə semantik dəyişməyə də məruz qalır. Məsələn: *Vəsvəsə* “şeytan” → *vəsvəsə* “qorxu, narahatlıq”; *mütrib* “çalğıcı”, “rəqqas”, “yüngül” → *mütrüf* “pis, alçaq”; *zəmin* “məfhum”, “anlayış”, “yer” → *zəmin* “əmanət”, “şərait”; *vəzifə* “maaş, təqaud” → *vəzifə* “məşğul olduğun uşın növü; işdə qazandığın rütbə”; *tifl* “uşaq, çocuq” → *tifil* “yazıq” və s.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində elə alınmalara da rast gəlinir ki, onlar ərəb qrammatik qəlibində təqdim olunur. Amma XVII əsrəqədərki klassik ədəbiyyatın dili ilə müqayisədə bunlar kifayət qədər azlıqda qalır. *Üşşaq* عشاق ; *ənvar* انوار ; *əflak* افلاك ; *övrət* عورت ; *əsrar* اسرار ; *atfal* اطفال ; *tüccar* تجار ; *əfkar* افكار ; *əlqab* القاب ; *əşraf* اشراف ; *əhbab* احباب ; *əcəib* عجائب , *ətvar* اطوار ; *xisal* خصال kimi dil nümunələri bu cəmlənmənin faktoloji təsdiqidir. Bunlar ərəb mənşəli *aşiq* – عشق , *nur* – نور , *fələk* – فلک , *arvad* – ارواد , *sirr* – سرّ , *tifil* – طفل , *tacir* – تاجر , *fikir* – فکر , *ləqəb* – لقب , *şərəf* – شرف , *həbib* – حبيب , *əcibə* – عجيبة , *tövr* – طور , *xislət* – خصال kimi sözlərin ərəb cəmlənməsinə girən fonofomalarıdır. Ərəb qrammatik qəlibində olan leksemlər bu gün müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində görünmədiyi halda, onların təkdə işlənən formaları bu gün də dilimizin lüğət tərkibində yer almaqda və dildə fəal işlənmə mövqeyinə malik olmaqdadır. *Həbib* حبيب , *şərəf* شرف isə çağdaş dilimizdə antroponim kimi

intensivlik nümayiş etdirməkdədir. *Vüsal* وصال , *murad* مراد , *gülzar* گلزار , *həqiqət* حقیقت , *məhəbbət* محبت , *mail* مائل , *gülnar* گلنار leksemləri də eyni sırada nizamlanır.

Ümumiyyətlə, alınmalarda qeyri-kütləvilik XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibində azalmağa doğru getdiyindən onlar xəlqiləşməyə heç bir maneə törətmir. Bütün bunlar ümumişləklərdən uzaq olan ərəb və fars lüğəvi dil nümunələrinin artıq XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilini tərk etmə reallığında olduğunu bir daha təsdiq edir.

“*XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin arxaik leksik qatı*” II fəslin ikinci yarım fəslidir. XVII əsrdə qeydə alınan, zaman-zaman intensivliyini itirmək sayəsində dildən yox olan lüğəvi dil nümunələrinin araşdırılması müəyyənləşdirir ki, onların bir qismi dili tərk edəndən sonra da bir tale yaşayır. XVII əsrdən etibarən arxaikləşmə prosesinə düşən, daha sonralar isə epizodikləşərək dili tərk edən bu leksik vahidlərin oturaqlıq təşkil etdiyi yer əsasən bunlardır:

I Müasir Azərbaycan dilində işlənən leksemlərin kök morfemləri.

Bu leksik vahidlərin bir qismi aşağıdakılardır:

Arı lüğəvi dil nümunəsi “saf”, “təmiz”, “pak” mənə çalarlarını özündə cəmləşdirən söz kimi XVII əsr mənbələrində yer alır:

Zahirin pakizə görmüş, könlünü *arı* bilür (Məczub).

Bu leksik vahid bir tarixi iz olaraq dilimizdə daşlaşmış “aydan *arı*, sudan duru” ifadəsində mövcudluğunu olduğu kimi qoruyur. Canlı danışıq dilində “təmizləmək” anlamını verən *arıtmaq* // *artılmaq* // *artılmaq* leksimində də söz kökünün *arı* dil faktı ilə bağlılığı şübhəsizdir. XVII əsrin özündə də bunu qeydə alırıq (Çöhrədən, Qövsü, bizim *arıtısalır* jəngarımız – Q.Təbrizi; Bu arı kim, *arıtıb*, Su belə duru gəlir? – Sarı Aşırıq). Amma fərqli burasındadır ki, *arıtmaq* feili indi ədəbi dil faktı deyil, canlı danışıq dili faktıdır.

Aş sözü klassik mənbələrdə “yemək”, “azuqə” mənə yükü ilə faklaşır. XVII əsr ədəbi-bədii dil nümunələrində də elə bu məzmunun ifadəçisi kimi qeydə alınır:

Şahın *aşına* daxil eylədi zəhr; Yedi *aşı* rəvan tapşırıdı canı (Fə dai).

Bu leksik vahid hal-hazırda semantik daralmaya məruzluğun nəticəsi olaraq yalnız milli və aparıcı yeməklərimizdən biri olan “plov”un ekvivalenti kimi mövcuddur. Amma “Qədim türk sözlüyü”ndə bu gün daşdığı mənə ilə müqayisədə semantik tutum baxımından daha geniş əhatə qazandığı göstərilir: “*yemək, azuqə*”²⁰. Azərbaycan dili şivələrində, məsələn, konkret olaraq Muğan qrupu və Cəlilabad şivələrində isə “*duru xörək*” (*xəmraşı, süddü aş, ayran aşı...*) anlamını verir²¹. Bu haqqında danışılan leksemin mənə konkretləşməsidir. Deməli, bu gün söz tarixi mənəsindən məhrum şəkildə yaşayır. Amma dilimizdə ümumişlək sözlər nizamında məskunlaşan *aşxana* (*yeməlxana*), *aşpaz* (*yemək bişirən*) dil vahidlərində sözün tarixi semantikasını qoruması göz qabağındadır. Türkiyə türkcəsində isə *aş* sözü elə tarixi məzmun yükü ilə birlikdə ədəbi dil faktı kimi yaşamaqdadır. *Aşpaz* leksik vahidinin müqabili olan *aşçı* sözü də daxili milliyini qorumaqla Türkiyə türkcəsində normativ səviyyədə intensivliyini mühafizə edir.

XVII əsrin dil materialından qeydə alınan “hiylə” semantikasına uyum saxlayan *al* sözü *aldatmaq, aldanmaq*; “yanmaq” mənəsini özündə ehtiva edən *göy-* leksemi *göynəmək, “getmək”* mənə yükünü daşıyan *var-* feili *barışmaq* kimi sözlərin kök morfemində gizli şəkildə də olsa, öz yaşantısını davam etdirir.

II Mürəkkəb sözlərin tərkib komponenti.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində bir qrup leksemlər də var ki, onlar mürəkkəb sözlərin daxilində yer alan komponentlərin biri kimi fəaliyyətini qeyri-müstəqil şəkildə olsa da, davam etdirir:

Biliş. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeydə alınan bu leksemin lüğəvi mənəsi “*tanış*” deməkdir: Qıl həzər Tanrı üçün, bilməm *bilişni*, yadı ot (S.Əfşar).

V.Aslanov *bu leksik vahidin “dost” mənəsində işlənməsini də*

²⁰ Древнетюркский словарь: / Ред. В.М.Наделяев и др. – Ленинград: Наука, – 1969. – с.62

²¹ Məmmədova, Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri / Q.Məmmədova. – Bakı: Nurlan, – s. 104

*təqdim edir*²². Ədəbi dilimizin XVII əsrəqədərki mərhələsində daha aparıcı olan, dilin bu tarixi mərhələsindən etibarən zəifləmə prosesi keçirən *biliş* sözü bu gün qeyri-müstəqilliklə qarşılaşsa da, işlənmə tezliyi ilə diqqətdən yayınmayan *tanış-biliş* lekseminin daxilində yaşantısını hələ də davam etdirir və tarixən daşdığı anlamı qoruyur. Əslində bu qorunma müasir dildə «tanış-tanış» qoşalığı yaradır, yəni mürəkkəb quruluşa malik olan bu söz eynimənəlliyi özündə ehtiva edir. Söz bir sıra türk dillərində, o cümlədən *oğuz qrupu dillərindən biri olan qaqauz dilində eyni fonetik cildlə yaşayır, amma “elm” mənasının ifadəçisi kimi qeydə alınır*²³.

Bərli leksemi də XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində xüsusi maraq doğuran və bu tarixi mərhələdəki işləkliyi itirməkdə olan, yəni arxaikləşən lüğəvi dil nümunələrindən biridir: Bahar verdi xəzan *bərli* bustanımgə (S.Əfşar).

Kontekstdən də aydın görünür ki, bu leksik vahid “bəzəkli” semantik tutumu ilə uyuşur. XVII əsrdən etibarən dili tərک etməkdə olan bu söz müasir dilimizin lüğət tərkibində də oturmayıb. Amma tarixi izini qorumaqdan da vaz keçməyib. Həm müasir ədəbi dilimizdə, həm də canlı danışiq dilində işlənmə baxımından fəalliq göstərən və bununla da ədəbi dil faktına çevrilən və “çox bəzəkli, səliqə ilə bəzənmiş” məzmun göstəricisinin ifadəçisi olan *bərli-bəzəkli* sözü bunun sübutudur. Hər ikisi də morfoloji yolla yaranan düzəltmə sözlərdir. Bu halda, *bərli* lekseminin kök morfemi də (*bər*) “bəzək” mənasına uyğun gəlir. Nəticədə dilimizin tarixi kökünə bağlanan iki söz yaşantısını hələ də davam etdirir. Təsadüfi deyil ki, *bərli-bəzəkli* leksik vahidi ilə yanaşı bu gün leksikonumuzda *bər-bəzək* sözü də işlənməkdədir. Hər ikisi də eyni məna yükünün ekvivalentidir. Yəni *bərli-bəzəkli* = “bəzəkli-bəzəkli”; *bər-bəzək* = “bəzək-bəzək” deməkdir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində *bərli* sözünün qeydə alınması və onun “bəzək” mənasının ifadəçisi olması, dilimizdə yatıb qalan *bər* (“bəzək”) sözünün o

²² Aslanov, V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər: [2 cildə] / V.Aslanov. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2003. – s.247

²³ Гагаузско-русско-молдовский словарь: / – Москва: Советская энциклопедия, – 1973. – с.84

leksemin kök morfemində oturduğunu rəsmən təsdiqləyir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yer alan *qardaş, xatun, dügün, sav, dal, qon-* və s. dil vahidləri müvafiq olaraq dilimizdə işlənən *qohum-qardaş, xanım-xatın, toy-düyün, söz-sav//so, qarğıdalı, gecəqondu* kimi mürəkkəb sözlərin daxilində komponent olaraq yaşayır və tarixi fonoforması ilə birlikdə həm də tarixi məzmununu bəlli edir. Maraqlı doğuran cəhət isə odur ki, bu mürəkkəb sözlərin əksəriyyəti eyniməzmunluluğu özündə ehtiva edir: *qohum-qardaş* = “qohum-qohum”; *xanım-xatın* = “xanım-xanım”; *toy-düyün* = “toy-toy”; *söz-sav//so* = “söz-söz”.

Arxaiklik əsasən müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə götürülsə də, əslində bu prosesin artıq XVI əsrin axırları və XVII əsrin əvvəllərindən getdiyi, həm də sistemlilik nümayiş etdirdiyi müəyyənləşir. Həmin lüğəvi vahidlərin leksik fakt kimi dili tərk etdiyi və belə demək mümkündürsə, öldüyü haqqında danışılır. Bu məsələ ilə bağlı Saim Sakaoğlu yazır: “*Evet, diller ölür de kelimeler ölmez mi? Hem de fazlasıyla ölür. Ama her kelimenin ömrü bir olmuyor*”²⁴. Bəli, bu, həqiqətən də belədir. Amma ölmüş sayılan bu lüğəvi dil nümunələrinin sonrakı taleyi ilə maraqlanma onların gizli şəkildə də olsa, yaşantısını üzə çıxarır.

II fəslin üçüncü yarım fəslı “*XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin frazem potensialı*” adlanır. Burada qeyd edilir ki, folklor-danışıq dilinin aparıcılıq qazandığı bu tarixi məhələdə xalq danışıq dilinə meyil güclənir. Belə ki, klassik şeir janrları ilə yanaşı, xalq şeir janrlarına müraciət danışıq dili ilə üst-üstə düşən, onunla paralelləşən söz və ifadələri, birləşmələri öz ardınca çəkib aparır. Bu zənginlik içərisində frazeoloji birləşmələr həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət çoxluğu ilə daha çox yadda qalır. Bəllidir ki, daha çox XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin frazem potensialının yüksək kəmiyyət bolluğundan söhbət açılır və bu tarixi mərhələ frazem potensialının yüksəliş mərhələsi kimi qəbul edilir. Təbii ki, buna heç bir etirazımız yoxdur. Amma unutmayaq ki, bu, əslində Vaqif, Vidadi kimi şairlərin fasiləsiz olaraq müraciət etdikləri xalq şeiri janrlarının

²⁴ Sakaoğlu, S. Konya Ağzı Üzerine Araştırmalar / S.Sakaoğlu. – Konya: – 2012. – s. 265

potensialıdır. Məhz həmin potensial bu artıma imza atır. Yəni frazeoloji birləşmələr ümumxalq dilinin əsasını təşkil etdiyinə görə, xalq şeiri janrlarında frazeologizmlərin əhatə dairəsinin genişlənməsi təbiiyədir. Əsas məsələ ümumxalq dilindən daşlaşmış şəkildə gələn frazeoloji birləşmələrin istər semantikasısı, istər strukturu, istərsə də üslubi imkanları ilə əruzda oturması, oturaqlığını bərkətməsi və çoxişləkliyi ilə diqqət çəkməsidir ki, bunu da biz XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində görürük. Bunlar feili və ismi frazeologizmlər şəklində dilə daxil olur. Xüsusilə feili frazeologizmlərin potensial artımı XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin xəlqilik qovşağında inkişafına yol açır. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində “ərəb + türk” (*xəbər* vermək, *əqlini* aparmaq...), “fars + türk” (*dərbədər* düşmək, *nalə* çəkmək...), “izafət tərkiibi + türk” (*atəşi-əzaba* qovrulmaq, *çöhreyi-dildarını* açmaq), “türk + türk” (*bağrına basmaq*, *əldən getmək*...) strukturlu frazeoloji birləşmələrə rast gəlinir. İstisnaları nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, frazeoloji birləşmələrdə yer alan alınmalar “Dədə Qorqud kitabı”ndan bu günə qədər dilimizdə işlənmiş və hal-hazırda işlənəndə olan türkləşmiş ərəbizm və farsizimlərdir. Alınmalar milli frazeoloji əhatədə yer alır və milli qəlib daxilində köklənir. Milliliyin reallaşmasına isə, təbii ki, feillər imza atır. Anlaşılmaz əcnəbi dil faktları belə bu əhatədə müəyyənlik qazanır və anlaşma dərəcəsi yüksəliş tapır, anlaşılmazlıq isə minimuma enir. Əsasən hazır şəkildə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində oturan frazeologizmlərlə yanaşı, *könül yoxlamaq*, *xəyal yığmaq*, *intiqağını oddan çəkmək*, *qılıncla gülüstanı suvarmaq*, *könül yoxlamaq*, *zülmə əl qatmaq*, *xəyala salmaq*, *könül yıxmaq* və s. kimi feili frazeoloji birləşmələr də qeydə alınır ki, bunlar, şəksiz, okkazional leksikanın payına düşür. Bəziləri kiçik fonetik fərqlilik nümayiş etdirir (məsələn: *yüzə salmaq* → *üzə salmaq*, *əqli* çaşmaq → *ağlı* çaşmaq, *qan yudmaq* → *qan udmaq*; *ğəm* yemək → *qəm* yemək...), bəziləri də tərkibində arxaik dil faktına görə diferensiallıq təqdim edir (məsələn: *cana ulaşımaq*...). Hətta cümlə ilə ekvivalent olan feili frazeologizmlərə də rast gəlinir (Nəhayət, *fürsəti fot etmə* zinhar!; Sanasan *tükləri çıxtdı donundan* (Fə dai).

Feili frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq, fərdi-üslubi

mahiyyətə maliklik ismi frazeoloji birləşmələrdə daha qabarıq görünür. *Naxoş mülk, gül dəftəri, gün güzgüsü* (Q.Təbrizi), *sədəf qulaq, könlü güzgüsü, qafil yuxusu, çürük baş* (Məcəzub), *iqbal kilidi, dil pərdəsi, söz qapusu, ağzın sifəti, zülm əyağı* (Məsihi), *mələhət elmi, gəməzə cavıdanı, can çəmənini* (Əmani), *başım topu* (M.Gəncəvi), *başımın kölgəsi* (Fə dai), *qəm çobanı, eşqə boyat ellər, əl-ələ dəyən gecə* (Sarı Aşıq), *eşq ocağı, vəhdət kəməndi* (V.Qəzvini), *tənə daşı* (Səfi) tipli birləşmələr müxtəlif milli qrammatik qəlib əsasında formalaşan, məcaziləşən və XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində poetikliyə meydan verən ismi frazeoloji birləşmələrdir.

Allah səni pənahında saxlasın!, Pənahında səni saxlaya yəzdan!, Allah kərimdir! (Fə dai); *Boyun bəlasın alım, Dolanım başına!* (Q.Təbrizi), *Açıl başımdan* (Səfi), *Çatlasun göz!* (Zəfər), *Öz əli ola, onun öz yaxası!* (Fə dai), *Axar suyun qurusun!, Fələyin çərxi dönsün!, Yetməsin əlin yara!* (Sarı Aşıq) və s. kimi müxtəlif məqsədə yönəldilmiş bu deyimlərin – frazeoloji nidaların da XVII əsr Azərbaycan dilində oturmaları, təbii ki, ümumxalq dilinin qələbəsidir. Canlı danışmaq dilindən qaynaqlanan bu ifadələrin xüsusən əruza daxil olması dilin inkişafının məhz elə bu istiqamətə yönəlməsinin faktik təsdiqidir.

“XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində məişət və dialekt leksikası” II fəslin son dördüncü yarım fəslidir. Burada diqqətə çatdırılır ki, məişət leksikasının dilə gəlişi XVII əsrdən həm kəmiyyət, həm də intensivlik baxımından artan xətlə inkişaf etməyə başlayır. Əvvəlki tarixi inkişaf mərhələləri ilə müqayisədə nəzərə çarpacaq dərəcədə görünən bu artım XVII əsrdə xəlqiləşmənin güclənməsinə təkan verir və hətta bu istiqamətdə aparıcı təsir qüvvəsinə çevrilir. Xüsusən gündəlik həyatımızda işlənən dil faktlarının malik olduğu öz fonoforması və semantikasi ilə adi sözlər kimi XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olması xəlqiləşmənin inkişaf təkanını daha da gücləndirir. *Baba, at, çoban, mehtər, muştuluq, toy, yas, kəfən, mismar, mıx, dəmir, şiş, ney, təbil, zurna, nağara, gor, kəfən, ...* və s. sözlər buna nümunədir. Metal adları (*qızıl, gümüş*), qadına məxsus bəzək əşyaları, qymətli daş-qaşlar, konkret olaraq *dürr, əlmas, yaqut, gövhər, zümrüd, kəhrəba, mirvari, əqiq, lə'l, firuzə, mərcan, yaqut* kimi leksemlərin də öz nominativ

semantikasi birlikdə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində oturmaları xəlqiləşmənin güclənməsinə sürət qatan lüğəvi dil faktlarıdır. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilindən danışan tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bir vaxtlar təşbehə yarayan leksik vahidlər indi adi məişət sözləri kimi dilə daxil olur. Amma XVIII əsrdən əvvəl biz bunu XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeydə alırıq. Dilin bu tarixi zaman kəsiyinəqədərki inkişaf mərhələlərində əsasən təşbeh yaradıcılığına xidmət edən bu sözlər XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində adi məişət sözləri kimi dilə daxil olur. *Nabat, qənd, şəkər* ... kimi leksemlər buna nümunədir.

XVII əsrin dil materiallarında dialekt faktlarının qeydə alınması da xəlqiləşmənin ikiqat təzahürünün ifadəçisidir. Xəlqiləşmənin aparıcılığına təkan verən bu lüğəvi dil nümunələri sistem təşkil etməsə də, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik sistemində özünə əhatə qazanır. Əslində bunlar vaxtilə normativlik qazanaraq ədəbi dil faktı kimi diqqət çəkən dil vahidləridir. Xalqdan gələn *dəğəl, laf, jində, qavzamaq* (Məsihi); *yavıncımax* (Q.Təbrizi); *ləhləmək, budaşmaq, davar, qəlbi, perik düşmək, ürcah eyləmək*, bəlgəli, *şavx*, (Sarı Aşıq) və s. sözlər bu nizamda sıralanır. Bu nizamda yer alan *çisən* lüğəvi dil nümunəsi də xüsusi maraq doğurur. Bu maraq sözün kök morfemində qədim bir türk sözünün qorunması ilə bağlıdır. Bu, *çi* leksik vahididir. *Çisən* leksik vahidinə Sarı Aşığın dilində rast gəlinir:

Dolu döymüş Aşığı, Nə bulud var, nə *çisən* (Sarı Aşıq).

Sözlərin kök morfemində oturaraq hələ də özünün varlığını mühafizə edən *çi* bu gün tamamən ölüb getmiş leksemlərdən sayılsa da, heç də tamamən dildən yox olmayıb. O sadəcə olaraq vaxtilə mənsub olduğu müstəqilliyindən uzaq düşüb. “Şeh” mənasını ifadə edən bu söz gizli ömrünü *çiskin, çiləmək*... leksik vahidlərində hələ yaşamaqdadır. Dilimizdə ədəbi dil faktı olan *islanmaq* lüğəvi dil nümunəsi də həmin leksemin qoruyucusu olan sözlərdən biridir. T.Hacıyev qeyd edir ki, *is morfemi çinin metatezaya uğramış variantıdır*²⁷. Əbu Həyyan da *çiləndi* sözünü təqdim edir. *Orada*

²⁷ Sakaoğlu, S. Konya Ağzı Üzerine Araştırmalar / S.Sakaoğlu. – Konya: – 2012. – s. 265

*məna qarşılığı olaraq islandı sözü verilir*²⁸. Bu dil faktı, yəni *çisan* leksemi hal-hazırda “narın yağış” anlamında *çisan* fonetik cildi ilə Dərbənd, *çisəx'* fonoforması ilə Çənbərək, Oğuz, Şəmkir, Tovuz [(*Yazbaşı çox olur çisəx'*(Şəmkir)], *çişəngi* fonoforması ilə Ağdam rayon şivəsində qeydə alınmaqdadır (*Bu çişəngi laf məni təngə:tirif*)²⁹.

Bu kimi dil faktlarının XVII əsr təmsilçilərinin dilində kəmiyyət çoxluğuna doğru istiqamətlənməsi dili xəlqiləşməyə aparır. Daha konkret ifadə etsək, xəlqiləşmənin əhatə dairəsinin genişlənməsi üçün geniş meydan açır.

“XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində söz yaradıcılığı” adlı III fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. **“Morfoloji yolla söz yaradıcılığı”** adlı birinci yarım fəsil özü də iki yarım başlıqdan ibarətdir: “Morfoloji yolla söz yaradıcılığı: Adlar” və “Morfoloji yolla söz yaradıcılığı: Feillər”. Burada adlarda söz yaradıcılığının ənənəvi üsulla işlənməsi haqqında məlumat verilir. Yəni həm morfoloji, həm də sintaktik yolla söz yaradıcılığı izlənilir. Fakt budur ki, morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçi morfemlər bu gün də dilimizdə işlənməkdədir. Ən çox məhsuldarlıq nümayiş etdirən şəkilçi adlarda *-lıq*⁴, *,-sız*⁴, ön şəkilçilərdən isə *bi* morfemidir. Əvvəlki tarixi dövrlə müqayisədə *-çil*⁴ morfeminin də intensivliyinin artdığını qeydə alırıq. XVII əsr təmsilçilərinin dilində qeydə aldığımız *komaçı, zindançı, tüfəngçi, karvançı, almaçı* kimi okkazional leksik faktlar bunun təsdiqidir. Arxaik şəkilçi isə zərf düzəldən şəkilçi kimi qəbul edilən *-sizin* morfemidir. Feillərdə isə ən məhsuldar şəkilçi *-lan*² morfoloji göstəricisidir. Hətta bəzən elə şeir tapılır ki, o başdan ayağa bu şəkilçi morfemlə düzələn leksik vahidlər üzərində qurulur. Məsələn, T.Əfşarın bir şeirində *-lan*² şəkilçili 38 söz qeydə alırıq. Bu da faktdır ki, həmin şeirdə rast gəldiyimiz düzəltmə sözlərin əksəriyyəti bu gün dilimizin lüğət tərkibində qeydə alınmır. Bu o deməkdir ki, həmin leksemlər o dövr üçün okkazional leksik sikanın nümunələridir. Feil yaradan şəkilçilər içərisində də arxaikləşmiş morfemlərə rast gəlinir.

²⁸ Əl-Əndəlusi, Əsirəddin Əbu Həyyan. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak / Tərc. ed. Z.Bünyadov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat və Poliqrafiya birliyi, – 1992. – s. 32

²⁹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.103

Bu, *-ət* və *-t* şəkilçiləridir.

İkinci yarımfəsil “*Sintaktik yolla söz yaradıcılığı*” adlanır. Bu yarımfəsil də iki yarımbaşlığı özündə birləşdirilir: “Sintaktik yolla söz yaradıcılığı: Adlar” və “Sintaktik yolla söz yaradıcılığı: Feillər”. Qeyd edək ki, həmişə morfoloji yolla söz yaradıcılığının daha aparıcı olması qeyd edilir. Amma XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu, demək olar ki, “50+50” nisbətindədir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı tərkib komponentlərinə görə fərqlilik nümayiş etdirir. Məsələn, müxtəlif leksik vahidlərin birləşməsi yolu ilə mürəkkəb sözlər yaranır. Əslində onların özlərində də müxtəliflik görünür. Qeydə aldığımız I növ təyini söz birləşməsi strukturunda (məsələn: *paknəzərlər*), II növ təyini söz birləşməsi modelində (məsələn: *qorçubaşı*), eləcə də qeyri-təyini söz birləşməsi şəklində (məsələn: *ayınəriüksar*)... olan leksik faktlar bunun sübutudur. Amma müqayisədə eyni sözlərin təkrarı ilə düzələn sözlər kəmiyyət baxımından daha çoxdur. Bunların bir qismi “*bə*” bitişdiricisi vasitəsi ilə düzəlsə, əksər qismi sadəcə eyni leksik vahidin təkrarı ilə yaranır. Bu gün dilimizdə işlək olanları da qeydə alınır. Məsələn, *büküm-büküm*, *gün-gün*, *göz-göz*, *min-min*, *sandıq-sandıq*... Bir qisminə isə rast gəlinmir. *Hamun-hamun*, *qarun-qarun*, *mövzun-mövzun* (Səfi) kimi lüğəvi dil nümunələri buna nümunədir. Əslində bu leksemlər tarixən tək halda dildə işlənən və klassik ədəbiyyatın dilinə daxil olan sözlər sırasındadır: *hamun* (f) هَامُون – “səhra, çöl, biyaban”; *qarun* (ə) قَارُون – “həddindən artıq varlı, çox dövlətli”³⁰ *mövzun* (ə) مَوْزُون – “biçimli, yaraşlıq”³¹; mənalarının ifadəçisidir. Amma onların qoşalaşmış variantı XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi üçün yenidir. XVII əsr təmsilçilərinin dilində yaxın mənalı (*dərd-sər*, *əl-ayaq*, *salam-dua*...), eləcə də antonim sözlərdən təşkil olunmuş (*var-yox*, *gəcə-gündüz*, *bu gündanla*) leksik vahidlərə də rast gəlinir. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin qəbul etdiyi mürəkkəb feilləri isə biz tərkibi feillər kimi dəyərləndiririk. Bunlar XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də çoxluq

³⁰ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti: [2 cilddə] / Tərt. ed. B.Abdullayev və b. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – s.222, 367

³¹ Yenə orada. – s. 88

təşkil edir. Köməkçi feillər hesabına, eləcə də feili frazeolji birləşmələr hesabına yaranan tərkibi feillər kəmiyyət bolluğu ilə təqdim olunur. Heç yerdə qeyd alınmayan tərkibi feillərə də rast gəlinir. Buna biz əsasən M.Əmanın dilində rast gəlirik. *Xərab eyləb, intixab eyləb, kimyab eyləb, hübab eyləb, iştəb eyləb, ictinab eyləb* və s. bu yeniliyin təqdimidir.

IV fəsil “**XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norması**” adlanır. Bu fəsil də iki yarımfəsildən ibarətdir. “*XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji norması*” adlı birinci yarımfəsil özü də iki yarımbaşlıqdan ibarətdir. Birinci yarımbaşlıq “*Əsas nitq hissələri. Qrammatik kateqoriyalar*” adlanır. Qrammatik norma XVII əsrdə özünəməxsus bir avtonomiya təşkil etsə də, bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi fonetik və leksik normalarla qrammatik norma arasındakı əlaqələndiricilik funksiyası XVII əsrdə də davam edir. Belə ki, fonetik və leksik normalardakı milliləşmə XVII əsrin qrammatik normasında da aparıcılığa doğru istiqamətlənir. Bu öz təzahürünü qrammatik kateqoriyalarda tapır. Əsas qabarıq xüsusiyyət XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik kateqoriyalarında özünü göstərən variantlılıqdır ki, bu da oğuz elementləri ilə yanaşı, çağatay dil faktalarının bu qrammatik sistemdə yer alması ilə şərtlənir. XVII əsr təmsilçilərinin dilində qeyd alınan çağatay elementləri ədəbi dil norması həddində olmasa da, bir sferalı olmayıb dilin müxtəlif yaruslarını əhatə edir. Təbii ki, məhz qrammatik kateqoriyaların izlənməsi inteqral və diferensial xüsusiyyətlərin ortaya çıxmasına meydan verir. Mənsubiyyət kateqoriyası sabitliyi ilə diqqət çəkir. Bu kateqoriya müasir dillə müqayisədə ekvivalentlik nümayiş etdirir. Burada yalnız bir istisnalıqla qarşılaşırıq ki, bu da II şəxsin cəmində *-niz* mənsubiyyət şəkilcisi yerində hal-hazırda *Cənubi Azərbaycan* şivələrində də işlənən *-yiz* morfoloji göstəricisidir (*İkiyiz* bir-birə edin hekayət – Fə dai).

Hal kateqoriyasında oğuz elementləri ilə çağatay elementləri üz-üzə dayanır. Yiyəlik halda *-in⁴*, *-nin⁴* oğuz variantı ilə yanaşı *-nin⁴* çağatay elementi də qeyd alınır (məsələn: *könülnün...*). Yönlük halda da eyni mənərə ilə qarşılaşırıq. Bu gün də ədəbi dil norması səviyyəsində işlək olan şəkilçilərlə (*-a²*; *-ya²*) yanaşı, *-ğa*, *-*

gə çağatay elementlərini də qeydə alırıq. Eyni variantlılığı təsirlik halda da görürük. $-i^4$, $-ni^4$, $-yi$ oğuz elementləri ilə yanaşı çağatay dilinə məxsus $-ni^4$ morfoloji gəstəricisi də işlənir. Hətta bəzən eyni şəir daxilində onların növbələşməsi də qeydə alınır. Məsələn: Ey əcəl, al *canımı*, *aləmni* ansız körməyin, *Canımı* canansızü *cismimni* cansız körməyin (S.Əfşar);

Çıxışlıq halda da oğuz ($-dan^2$) və çağatay ($-din^2$) morfoloji göstəricilərinin növbələşməsini görürük: *Səndin* bizə lütfü mehribani, *Bizdən* sənə rəhrü sərgirani. *Səndin* bizədür təriqi-yari, *Bizdən* sənə şivə dilfikari. *Səndin* bizədür yetən şəfaət, *Bizdən* sənə nəqsi-əhdü adət (Məsihi).

Say bir nitq hissəsi olaraq ancaq arxaik dil faktları ilə müasir dildən fərqlənir (məsələn: *Köp-köp* dua və sənadin sonra... – S.Əfşar; Bəsi cövr eyləyib olardan istər, *Yükəş* lə'lu cəvahir, bədrəyi-zər – Fə dai). Sayla bağlı olan numerativ sözlər də xüsusi maraq doğurur. Tədqiqatçılar, demək olar ki, müəyyən miqdar sayları ilə əşya arasına girən leksemlərin hamısını numerativ sözlər kimi qəbul edirlər. Bizə görə, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *avuc*, *qətrə*, *çin*, *kəraz* və *sürük* sözləri numerativ söz adlandırılmamalıdır. Bunlar müəyyən miqdar sayları ilə birlikdə say kimi qəbul edilməlidir.

Əvəzliyin mənaca bütün növlərinə rast gəlinir. Kifayət qədər arxaik əvəzlilər də qeydə alınır. Yeniliyi isə ilk dəfə olaraq şəxs əvəzliyində qeydə alırıq. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində III şəxs təkdə *o* və *ol* şəxs əvəzlilərinin işləkliyini qeydə alırıq. XVII əsrəqədərki klassik dövrlə müqayisədə diferensiallıq özünü bu əvəzlilərin intensivliyində göstərir. Belə ki, əgər XVII əsrə qədər *ol* əvəzliyi işləklik baxımından *o* əvəzliyini üstələyirdisə, bu zamandan etibarən artıq *o* əvəzliyinin intensivliyə doğru istiqamətlənməsi ortaya çıxır. III şəxsin cəmi isə *olar*, *onlar* şəklində işləklik tapır. Müasir dildə isə *onlar*, *olar*, *ollar* şəklində ünsiyyətə girir. Onlardan biri – *onlar* variantı ədəbi dil faktı, digər ikisi isə canlı danışıq dili faktı kimi dildə fəaliyyət göstərir. *Olar* və *ollar* fonoformaları müvafiq olaraq *o* və *ol* əvəzlilərinin cəmlənməsidir ki, canlı danışıqda o tarixi iz özünü bəlli edir. Əslində bu gün ədəbi dildə III şəxs təkdə *o* əvəzliyi aparıcı olduğundan elə ədəbi dildə onun cəmlənməsi də «*o* + lar = *olar*» şəklində olmalı idi. Amma *onlar*

variantı norma səviyyəsindədir. Bu ona dəlalət edir ki, deməli, tarixən III şəxs tək əvəzliləri *o*, *ol*, və *on* olub ki, onların da cəmlənməsi bu gün *olar*, *ollar* və *onlar* şəklində işləklilik qazanıb. III şəxs təkdə *on* əvəzliyinin varlığı ehtimal şəkildə şəkildə deyilib. Amma bu, fakt olaraq təsdiqlənməyib. Onu da qeyd edək ki, tarixən də, bu gün də III şəxs tək əvəzliləri həm də işarə əvəzliləri kimi işlənib. Elə biz də *on* əvəzliyinə həm şəxs əvəzliyi, həm də işarə əvəzliyi kimi rast gəlirik. Bunu fakt olaraq XVII əsr təmsilçilərindən olan Məsihi və Fə dai dilində qeydə alırıq:

İnsan degil ol mələk şəmail, ***On***, mənəcə, durur həyayə kamil (Məsihi).

Fikrimizcə, bu, “***O***, mənəcə, durur həyayə kamil” deməkdir. Aşağıdakı nümunədə isə *on* əvəzliyi işarə əvəzliyi kimi işlənib:

Buyurdu oğruları sərt, möhkəm, Tutub bağladılar həm əndər *on dəm* (Fə dai).

Təbii ki, bu, “*o dəm*” deməkdir. Deməli, həqiqətən III şəxs təkdə *on* əvəzliyi işlənib, amma arxaikləşərək dili tərک edib. Tarixi izi isə *onlar* əvəzliyində qorunur.

İstər adlarda şəxs-xəbərlik kateqoriyasında, istərsə də feillərdə şəxs kateqoriyasında əvəzliyin qrammatikləşərək şəxs sonluğu yerində işlənməsinin şahidi oluruq. Bunu III şəxsi çıxmaq şərtilə digər bütün şəxslərdə qeydə ala bilirik. I şəxs təkdə *mən*, *min*; II şəxs təkdə *sən*, *sin*; I şəxs cəmdə *iz* (*biz* → *iz*), II şəxs cəmdə *siz* variantını şəxs sonluğu kimi qeydə ala bilirik. Düzdür, I şəxs cəmdə *biz*, hətta *mən* əvəzliyinin cəmi olan *miz* əvəzliyini tam bu şəkilli fonoforma ilə şəxs sonluğu kimi qeydə ala bilmirik, amma digər türk dillərində bunun varlığı haqqında danışılır. Bunu B.Çobanzadə də təqdim edir (Şimali Kırmıda: *kitemiz*, *kalamız*, *baramız*; Kumukca: *qetebiz*, *qalabiz*, *barabiz*)³². Hətta *ol* variantının da şəxs sonluğu kimi işlənməsini qədim türk dilində qeydə ala bilirik. Bütün bunlar isə şəxs şəkilçilərinin şəxs sonluğundan törəməsini bir daha sübut edir. Onu da qeyd edək ki, şəxs və ya şəxs-xəbərlik kateqoriyasının I şəxs cəmində -z variantı hələ də aparıcıdır. Hiss olunur ki, -q, -k variantı

³² Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 5. – 2007, – s.38

dilə yeni daxil olur (məsələn: *Bizik* sözsüz onu icrayə hazır – Fədai), amma XVIII əsrdən ədəbi normaya çevrilir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində feilin təsriflənən formalarına məxsus nadir faktlar da qeydə alınır. Məsələn, feilin əmr formasının II şəxs təkində “+ *gəl*” (Gəl, ey ana, mənə *qıl gəl* şəfaət, Bu oğlandan mənə *ol gəl* himayət – Fədai) və “-a+ *gör*; -ə + *gör*” (İnziva küncünə qaçıb, başını *qurtara gör* – Əmani) faktları buna nümunədir. Sonuncu ilk baxışdan sanki Quba şivələrindəki “-ə + *var*, -a + *var*” fonoforması ilə düzələn sintaktik strukturu təkrarlayır. Amma belə deyil. Bu gün Türkiyə türkcəsində canlı danışıq dilinə girən bir forma da var. Bu, “-u / -ü + *vər*” strukturudur ki, bu da, fikrimizcə, “-a / -ə *gör*” forması ilə üst-üstə düşür: Torunlarımın gözlərindən *öpü vər*. II şəxs cəmdə söz saitle bitəndə -*yin*⁴ qrammatik əlaməti yerində Əmani dili üçün xarakterik olan -*niz* variantının qeydə alınması da (*bənd eyləniz*, *fənd eyləniz*, *pərkənd-pərkənd eyləniz*, *övrəqi-gülqənd eyləniz*, *şəkərxənd eyləniz*), fikrimizcə, nadir faktlara daxildir.

Feilin xəbər şəkli də variantlılıqdan xali deyil. Bir qisim şəkilçilər var ki, onlar dilimizin bütün taixi inkişaf pillələrində işlənib. Diferensiallıq özünü yalnız onların işlənmə tezliyində göstərir. Heç yerdə qeydə alınmayan dil faktlarına da rast gəlinir. İndiki zamana aid -*ay tur*, -*əy tur* forması buna nümunə ola bilər. Bu dil faktı bir bədii dil nümunəsinin daxilində bütün qafiyə sistemini əhatə edir və yenə də Əmaninin dilində qeydə alınır (*Olayturmin*¹, *bolayturmin*¹, *çixalayturmin*¹, *qolayturmin*², *öləytürmin*¹, *söləytürmin*¹). Amma yaygın deyil. Fikrimizcə, nadir dil faktı olan -*ay tur*, -*əy tur* şəkilçi morfemi -a+*du*, -ə+*dü* morfoloji göstəricisinin tarxi fonetik variantlarından biridir. Gələcək zamanın da morfoloji göstəriciləri dilimizin bütün tarixi boyu sabit qalıb. Təbii ki, istisnalar da var. Məsələn, çağatay türkcəsindən yan keçməyən XVII əsr söz ustalarının dilində -*ğay*² morfeminə rast gəlinir. Amma bu zaman kəsiyinəqədərki tarixi inkişaf mərhələlərində işlənən -*isər*, -*ası*² morfoloji göstəricisinə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinmir. Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında nadir səs keçidlərini də qeydə alırıq. Məsələn, r > z (*aparmaz*), r > n (*qılmanım*) səs keçidləri əksər klassiklərin dilində

işləndiyi halda, $r > s$ (*olmas*), əsasən də $r > y$ (*bulmaydur*) səs əvəzlənmələri XVII əsrin morfoloji sistemində yenidir. Xüsusən $r > y$ səs keçidi nadir dil faktıdır. Feilin arzu şəklində işlənən *-ay*, *-əy* (Ya rəb, ol saat *görəy* kim, çərx rəğmiğə bolay – Əmani) morfemini də nadir dil faktı kimi qəbul edirik. Bəzən arzu şəklinin *-ğay*, *-qey* morfemi ilə ifadəsinə də rast gəlirik (Ümid oldur ki, eynüm *görməğəy* bir tarini kutəh – Əmani). Felin vacib şəklində sistem şəklində olmasa da, «*-maq + gərək*» forması işlənir. *-mal*² morfemi isə vacib şəklindən çox feili sifət şəkilçisi kimi aparıcıdır. Şərt şəkli isə dilimizin bütün tarixi dövrlərində olduğu kimi, XVII əsrin morfoloji sistemində də özünəməxsus *-sa*² şəkilçisi ilə sabitlik nümayiş etdirir.

XVII əsr təmsilçilərinin dilində feilin təsriflənən formalarının mürəkkəbini yaradan hissəciklərin ən qədim formalarına da rast gəlirik. Bu, *irdi*, *irmiş* hissəcikləridir. *İmiş* hissəciyi ilə ekvivalent olan *iməs* variantı isə (Arizuyi-vəsl qılmaq eyb *iməs*.– Əmani) XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji sistemi üçün yeni faktıdır. Bu, təbii ki, cağatay türkcəsindən gəlmədir.

Feilin təsriflənməyən formalarında da oğuz və cağatay elementlərinə rast gəlinir. Diqqət çəkən şəkilçi morfemlər var ki, bu, feili bağlamalarda *-ğalı*, *-ğəli*, *-kalı*, *-qalı*; *-madın*, *-mədin*; feili sifətlərdə isə *-kan//kən*, *-ğan*, *-qan* morfoloji göstəriciləridir. Feili sifət şəkilçilərindən olan *-dıq*⁴ şəkilçisinin dilçilik ədəbiyyatlarında *-dığı*, *-digi* şəklində təqdimi isə, bizə görə, elmi reallıqla uyuşmayan fikirdir.

Bir nitq hissəsi olaraq zərflə gəlinə, onu deyə bilərik ki, mənaca bütün növlərinə rast gəlinir. Fonoformasına görə xüsusi diqqət çəkən və müasir dil üçün arxaikləşmiş zərflər də qeydə alınır. Məsələn, klassik ədəbiyyatın dilində *şimdi* zərfinə rast gəlinir, amma S.Əfşarın dilində rast gəldiyimiz *şim* zərfi, bizcə, qeydə alınmır. *Filhal*, *köp*, *əndək*, *şitab*, *dərdəm* və s. zərflər də bu tip leksik vahidlərin nizamında sıralanır.

“*Köməkçi nitq hissələrinin tarixi inkişafı*” adlı ikinci yarımbaşlıqda köməkçi nitq hissələrinin tarixi mənzərəsi izlənilir. Burada kəmiyyət baxımından variantlılığın ən çox köməkçi nitq hissələrinə aid olduğu təqdim edilir. Araşdırma zamanı

“fonomorfoloji variantlılıq çoxdur, amma funksionallıq baxımından fərqlilik azdır” qənaətinə gəlinir. Müəyyənləşir ki, variantlılıq qoşmalarda, özü də daha çox birgəlik və bənzətmə qoşmalarında qeydə alınır. Xüsusi diqqət çəkən və, fikrimizcə, nadir fakt sayılan isə istiqamət bildirən *suyu // suyi* qoşmasıdır: *Rəvanə oldu dərdəm suyi zindan; Giribən şəhrə getdi suyu bazar* (Fə dai). Xüsusi maraq doğuran cəhət qoşma ilə yanaşı, həm də buradakı inversiyadır. Belə ki, qoşma hallana bilən sözlərə qoşulduğu halda, burada aid olduğu sözdən əvvəl işlənir. Fikrimizcə, *suyu // suyi* qoşması qədim türk dilindəki istiqamət bildirən *sayu* qoşmasının başqa bir fonoformasıdır. Məsələn: *Yir sayu bardığ / Hər tərəfə getdik* (“Kül tiqin” abidəsi) *Cağatay türkcəsindən gələn dik // tik* bənzətmə qoşması da, bizə görə, az təsadüf edilən qoşmalardandır.

Ədatlarda heç yerdə qeydə alınmayan *mola* ədatına rast gəlinir və o, *-mi*⁴ ədatı ilə ekvivalentlik təşkil edir. Bu dil faktı yenə də Əmani dilini xarakterizə edir. Eyni fonetik cildlə bu söz hal-hazırda Türkiyə türkcəsində müstəqil söz kimi işlənir və “fasilə” semantikasi ilə ünsiyyətə girir.

Modal sözlərdə əcnəbiçilik milliliyi üstələyir. Kəmiyyətə görə azlıq təşkil etsə də, XVII əsrin dil materialından seçilən *driqa // driğa, bilaşübhə, yəqinim, filməsəl* kimi nodal sözlər xüsusi diqqət çəkir.

Bağlayıcılarda da variantlılıq aparıcıdır və bu paralellikdə yer alan bağlayıcıların əksəriyyəti, demək olar ki, müxtəlif dövrləri əhatə edən klassik ədəbiyyatın dilini əhatə edir. Təbii ki, müasir dillə müqayisədə əksəriyyəti arxaik sayılır. Bəziləri var ki, müasir dillə kiçicik diferensiallıq təqdim edir. Belə ki, təkrar yolu ilə yaranan bağlayıcılar müasir dildə əsasən *da*² ilə işləndiyi halda, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji strukturunda buna rast gəlinmir. Yəni işlənmə şəkli belədir:

həm - həm; nə - nə; gəh - gəh // gah // gəhi // gahi; xah - xah...

Bu gün müasir dildə işlək olan *çünki* bağlayıcısının *çünkin* formasına da rast gəlinir ki, bizə görə, bunun daxilində bir tabelilik bağlayıcısının qədim tarixi izi öz əslini qoruyur. Bu gün qərb ləhcəsində işlənmə tezliyi nümayiş etdirən *kin* bağlayıcısına hec bir klassikin dilində rast gəlinmir. Nəzərə alsaq ki, *çünki* bağlayıcısı iki

tərkib hissədən ibarətdir (*çün + ki*) və bu hissələrin hər biri ayrılıqda klassik dildə fəaliyyət göstərir, deməli, eyni fikri *çünkin* bağlayıcısı haqqında da deyə bilərik (*çün + kin*). Fikrimizcə, ikinci komponentin (*kin*) *ki* bağlayıcısının ən qədim variantlardan biri olduğu şübhəsizdir.

Yekun olaraq onu demək olar ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik strukturunda oğuz elementləri ilə çağatay elementləri qarşı-qarşıya dayanır. Amma çağatay dil faktları sistem təşkil etmir. Belə ki, bu elementlər XVII əsr təmsilçilrinin hamısının dilini bürümür. Əsasən Əmani, Məsihi, qismən də Sadiq bəy Əfşar və Rəhmətinin dilində görünür. Oğuz elementləri isə həmişə çağatay elementlərini üstələyir.

IV fəslin ikinci yarım fəslə "XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin *sintaktik norması*" adlanır. Sintaktik normanın tarixi mənzərəsi "*Söz birləşmələrinin tarixi inkişafı*", "*Sadə cümlə sintaksisi*" və "*Mürəkkəb cümlə sintaksisi*" yarımbaşlıqları altında araşdırılır. Diqqətə çatdırılır ki, XVII əsrdə milliləşmə dilin sintaktik strukturundan da yan keçmir. Yəni bu tarixi mərhələdə gedən proseslər ədəbi dilin sintaktik normasına da öz təsirini əsirgəmir. Normada xəlqiləşmə gedir. Təbii ki, hər bir dövrün özünəməxsus fonetik-orfoqrafik, leksik, morfoloji və eləcə də sintaktik norması vardır. Amma bunu demək yerinə düşər ki, fonetik-orfoqrafik, leksik və morfoloji normalar dilimizin müxtəlif tarixi inkişaf mərhələlərində inteqrallıqla yanaşı diferensiallıq da nümayiş etdirirsə, demək olar ki, biz bunu sintaktik normada görmürük. Çünki istər söz birləşmələrinin, istərsə də, cümlə tipajlarının quruluş sistemində sabitlik qeydə alınır.

"*Söz birləşmələrinin tarixi inkişafı*" yarımbaşlığı altında söz birləşmələrinin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilindəki tarixi mənzərəsinə açıqlıq gətirilir. Müəyyənləşdirilir ki, demokratikləşmə əcnəbi qrammatik qəlib olan izafətləri belə öz əhatəsinə alır. Belə ki, bir tərəfdən, izafətlər kəmiyyət azlığına, digər tərəfdən qeyri-ümumişləklidən ümumişləkliyə doğru istiqamətlənir. Yəni hamısı da olmasa, xeyli hissəsində sadələşmə gedir, yəni onların anlaşma dərəcəsi yüksəlir. Ən azı izafətin bir komponentinin, hətta iki komponentinin türkləşmiş alınmalardan təşkili bu sadələşmənin

təminatını verir. Elə izafətlər də var ki, strukturunda gedən dəyişmələrə məruz qalır. Bu dəyişməyə rəvac verən isə ya qrammatik çevrilmədir, ya da həmin izafətin mürəkkəb söz strukturlu qəlib çərçivəsinin içərisinə girməsidir. Məsələn: “*Duayi-xeyr* → xeyir-dua”, “*büsati-toy* → toy-büsat”, “*vəxti-axşam* → axşam vaxtı”, “*niyyəti-xeyr* → xeyirli niyyət”, “*abi-həyat* → həyat suyu” qrammatik çevrilməsi buna nümunədir. Sonuncuda hətta leksik çevrilmə də gedir. Ümumilikdə isə söz birləşmələrində milli qrammatik qəlib əcnəbi qəlibi üstələyir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ədəbi-bədii dil nümunələrini qeyri-təyini ismi birləşmələrsiz də təsəvvür etmək mümkün deyil. *Günü qara, zülmə zalim, gül üzli, pərvanə sifət, gözləri qanlı, gözləri cəllad, müjə ox, qəmzəsi cəllad, qəmzəsi qanlar içici* və s. nümunələr bunun təsdiqidir. Amma *bəxti qarə, üzü qarə, daş bağırlı, dağdan ağır, ayaq yalın, başı açıq* kimi xalqdan gələn ismi birləşmələr artım sərgiləyir.

“*Sadə cümlə sintaksisi*” bölümündə cümlənin təsnif prinsipləri ardıcılıqla izlənilir.

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin bütün növlərinə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik sistemində rast gəlinir. Amma nəqli cümlələr öz əhatə dairəsinin genişliyi ilə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində digərlərini üstələyir. Bir məsələni də qeyd edək ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik strukturunda yer alan sual cümlələrinin faiz etibarı ilə əksəriyyəti bədii sual cümlələrinin payına düşür. Bunlar əsasən klassik şeir janrlarından biri olan qəzəl dilində işlək olan cavabsız sual cümlələridir. İntonasiya ilə yaranan sual cümlələri isə haqqında danışılan zaman kəsiyində intensivlik nümayiş etdirmir.

Modallığa görə cümlənin təsnif prinsipinə daxil olan hər iki növünə XVII əsr mənbələrində təsadüf olunur. Bunlar təsdiq (*Qanə döndi yürəgim sibi-zənəxdanın için* – Rəhməti) və inkar cümlələrindən (*Nihan tutma, bizi eylə xəbərdar* – Fədai) ibarətdir. İnkarlığın yaranmasında morfoloji göstəricilərlə (-*ma*², -*m*) yanaşı, leksik faktların iştirakı da (*yox və deyil*) görünür (*Yoqdur mənə bir rəfiqi-qəmtaş; Hərcayi degilmən, ey səmən buy* – Məsihi)...

Baş üzvlərin iştirakına görə ayrılan cüttərkibli və təktərkibli

cümlələrin kəmiyyətə görə müqayisəsi cümlələrin (*Ömrün binası qaib olub...* – T.Əfşar) aparıcılığını təqdim edir. Təktərkibli cümlələrin növ baxımından daxili müqayisəsinə gəlinə, araşdırma o nəticəni qazandırır ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik strukturunda qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr (*Dedilər: “Nəsnəmiz yox sənə layiq”* – Fədai) kəmiyyət bolluğu ilə müşayiət olunur.

Üzvlənməyə görə təsnif prinsipi bütün növləri ilə birlikdə XVII əsrin sintaktik qəlibinə girmir. Çünki XVII əsr mənbələri, demək olar ki, üzvlənən cümlələr üzərində qurulur.

Müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif edilən cümlələr həm də *quruluşuna görə* ayrılır. Bu ayrılmalarda yer alanlardan biri də mürəkkəb cümlələrdir. Hansı ki, “*Mürəkkəb cümlə sintaksisi*” yarımbaşlığı altında araşdırılır. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin həm bağlayıcısız (*Söküldü sipər, bölündü xudi, Saçıldı şərər, dağıldı dudi* – Məsihi); həm də bağlayıcı formalarına rast gəlinir (*Şahə mənsub olan bir qonçadır bu, Vəli qismət mənə olmuş bu incu* – Fədai). XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili predikativliyi şərtləndirən morfoloji göstəricilərin yer almadığı cümlə tiplərini də bizlərə təqdim edir (*Yüzü gül, saç sünbül, dişləri dürr, ləbləri meygun* – Zəfər), amma sistem şəklində olmadığını ortaya qoyur. Elə məhz bu qeyri-kütləvilik sübut edir ki, XVII əsr ədəbi-bədii dil nümunələri əsasında formalaşan bədii üsluba qədər uzanan bu tip predikativ şəkilçisiz cümlələr artıq son dövrünü yaşamaqdadır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrə görə bütün növləri XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik strukturunda yer alır. Mübtəda (*Mümkün degil ki, qaşların imasın anlaya* – Məczub); xəbər (*Aşiq oldur, canın qurban edə cananına* – Zəfər); tamamlıq (*Bildi ki, nədür nigarə kirdar* – Məsihi); təyin (*Nisbət irür ol gəncə ki, viranə ulaşmış* – Əmani); zərflik (*Necəsən bir ah çəkəm, Dağlarda maral yana* – Sarı Aşiq); şərt (*Qız ilə görüşüb qılmazsa söhbət, Qəbul etməz nə elçi, nə ərizə ...* – Fədai); qaşılaşdırma (*Hərçənd ki, az olursa rəğbət, Mən’ arturur arzuvu həsrət* – Məsihi) və s. budaq cümlələr, demək olar ki, müasir Azərbaycan dili ilə müayisədə ekvivalentlik təşkil edir.

Ümumilikdə aqlütinativ dillərdən biri olmaq etibarilə dilimizin

müxtəlif inkişaf mərhələlərində olduğu kimi XVII əsrin qrammatik strukturunda sabitlik bütün əhatə dairəsi ilə özünü hiss etdirir. Əgər T.Hacıyevin təbirincə desək, *“dil əlifba deyil ki, gündə dəyişək, imla qaydası deyil ki, mütəxəssislər yığışub yaxşı-pis bir norma təklif etsinlər. Dil xalq yarananda yaranır, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni şəraitlə bağlı inkişaf edərək təbii sürətdə dəyişir”*³³ və ədəbi-bədii dil materiallarının sayəsində qorunub gələcək nəsillərə çatdırılır. Məhz bu ədəbi-bədii dil materialları XVII əsrin qrammatik norma demokratizminin elm aləminə təqdim edilməsində əvəzsiz rol oynayır.

“XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili” adlı bir mövzunun tədqiqat obyektini kimi seçilməsi, bu tədqiqat obyektinin ilk dəfə olaraq tam şəkildə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik və qrammatik (morfoloji və sintaktik) normaları əsasında araşdırmaya cəlb edilməsi aşağıdakı elmi nəticələrin əldə edilməsinə vəsilə olmuşdur:

“XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili” adlı mövzunun tədqiqat obyektini kimi seçilməsi, bu tədqiqat obyektinin ilk dəfə olaraq tam şəkildə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik və qrammatik normaları əsasında araşdırmaya cəlb edilməsi aşağıdakı elmi nəticələrin əldə edilməsinə vəsilə olmuşdur:

1. Fonetik, leksik və qrammatik normaların elmi araşdırılması üçün ilk öncə XVII əsrdə dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq dildaxili proseslər müəyyənləşdirilmişdir. Reallıq olaraq meydana çıxarılmışdır ki, XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindən etibarən dildə yeni proseslər fəaliyyətə başlayır. Bunlar diferensiasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə və xəlqiləşmənin yenidən təşkili prosesləridir. Bu proseslərin nəticəsi olaraq, norma demokratizmində canlı danışıq dilinə meyil istiqaməti aşkarlanmış və milliləşmənin güclənməsi qeydə alınmışdır.

2. Dil tarixi üçün zəruriliyi nəzərə alıb ilk dəfə olaraq tədqiqat predmeti kimi seçilən XVII əsrin fonetik norması əlahiddə deyil, orfoqrafik norma ilə vəhdətdə təhlilə cəlb olunmuşdur.

³³ Hacıyev, T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili / T.Hacıyev. – Bakı: Təhsil, – 2013. – s.6

Müəyyənləşdirilmişdir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin XVII əsr fonetik-orfoqrafik sistemində normalaşma tədriciliklə gedir və bu ləngimənin əsas aparıcı səbəblərindən biri ərəb fonografik sistemi ilə milli fonografik sistem arasındakı qeyri-uyğunluqların mövcudluğu ilə əlaqəlidir.

3. Saitlər və samitlər sisteminin yazıdakı şərti işarələrinə məxsus yeni qrafik formaların mövcudluğu müəyyənləşdirilərək təqdim edilmişdir. Sait və samitlərin yazıdakı şərti işarələrinin sinkretikliyi XVII əsrin dil materiallarından seçilən nümunələr əsasında aşkarlanmışdır. Danışıq səslərinin müvaziliyi araşdırılmış və səs dəyişkənliyi nəticəsində sözün canlı danışıq dilinə məxsus yeni fonoformaları aşkarlanmışdır. Reallaşan yeni fonetik cildlərə əsaslanaraq canlı danışıq tələffüz normasının ərüz dilinə daxil olması və onun əhatə dairəsinin genişlənməsi müəyyənləşdirilmişdir. Yeni fonetik cild qazanan leksik vahidlərin canlı danışıq dili ilə uyurluq təşkil etməsi və bunun aktivləşməyə doğru istiqamət götürməsi qeydə alınmışdır.

4. Ahəng qanununun bütün növləri – əsasən saitlər ahəngi, dil materiallarının imkan verdiyi qədər də samitlər, eləcə də saitlərlə samitlər ahəngi izlənilmişdir. Ahəng qanununa, konkret olaraq, dodaq ahənginə yeni rəkursdan baxılmış və yekun nəticə əldə edilmişdir. XVII əsrə qədər ədəbi dilin koynesi rolunu oynayan Təbriz-Şirvan dialektlərinin təsir dairəsinin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində hələ də qorunub saxlandığı, amma Qarabağ dialekt xüsusiyyətlərinin artıq dilə nüfuzunun aparıcılığa doğru istiqamətləndiyi üzə çıxarılmışdır.

5. İlk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilən leksik normanın elmi təhlili üçün öncə bu zaman kəsiyində fəaliyyətdə olan söz ehtiyatının ümumi mənzərəsi araşdırılmışdır. Lüğət tərkibində yer alan bir qisim türkmənşəli sözlərin və hətta qeyri-ümumişlək əcnəbi lüğəvi dil faktlarının sistemli şəkildə dilin arxaikləşmə istiqamətinə doğru yönəlməsinin məhz XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərindən etibarən başlaması müəyyənləşdirilərək təqdim edilmişdir. Sözün dili tərkətmə, eləcə də dildə qalıb ədəbi dil faktına çevrilmə səbəbləri də üzə çıxarılmışdır. Burada ümumxalq dilinin rolu və aparıcı mövqeyi daha qabarıq şəkildə təqdim edilmişdir.

6. İşləkliyini itirərək dildən uzaqlaşan, ədəbi dil norması səviyyəsinə qalxa bilməyən bir çox leksemaların müasir dildəki tarixi yeri aşkarlanaraq diqqətə çatdırılmışdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, bu leksik vahidlər əsasən söz köklərində və mürəkkəb quruluşa malik leksik vahidlərin komponentlərində qeyri-müstəqil şəkildə yaşamaqdadır. Dil materialına istinadən hətta bu gün dilimizin lüğət tərkibində qorunan və ədəbi dil norması səviyyəsinə qalxan leksik vahidlərin ən qədim fonoformaları və ilkin semantik tutumları faktlarla təqdim edilmişdir.

7. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində gedən söz yaradıcılığı prosesi izlənilmiş, yeniləşmənin təzahürü olan yeni leksik dil vahidləri üzə çıxarılmışdır. Söz yaradıcılığında türkmənşəliliyin payı statistik şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırmanın nəticəsi olaraq XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində həm morfoloji, həm də sintaktik yolla sözyaratmanın güclü getdiyi qeydə alınmış, bunun təxminən 50:50 nisbətində varlığı aşkarlanmışdır. Sözyaratmada iştirak edən suffikslər sistemində milliliyin pay sahibi olduğu müəyyənləşdirilmiş, amma ön şəkilçilərin hələ də öz fəallığını itirməməsi aşkar edilmişdir. Bir qism sözlərin söz yaradıcılığı prosesinə ənənədən qoşulduğu qeydə alınsa da, xeyli qisminin XVII əsr zaman kəsiyinin öz məhsulu, yəni okkazional leksikanın tərkib hissəsi olduğu (məsələn: *almaçı, zindançı, komaçı, tüfəngçi, şəbnəməzadə, firəngizadə, təqribsiz, imdadlanmaq, azadlanmaq...*) müəyyənləşdirilmişdir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığında yenilikçiliyin xəlqi əsasda qurulması qabarıq şəkildə təqdim edilmiş, mürəkkəb feil məsələsinə münasibət bildirilmişdir.

8. Xalq şeiri janrlarının aparıcı leksik faktı sayılan frazeoloji birləşmələrin əvvəlki klassik mərhələlərlə müqayisədə, XVII əsrin əruzda yazılmış dil materiallarında artımı aşkara çıxarılmışdır. Frazemlərin mənşə baxımdan ifadə potensialı araşdırılmış, komponentlərdə türkmənşəliliyin aparıcılığı qeydə alınmışdır. Alınmaların milli qəlib əhatəsində ümumanlaşmışlığı ortaya çıxarılmışdır. Türk mənşəli sözlərdən təşkil olunmuş frazeoloji birləşmələrin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində bir kütləyə çevrildiyi diqqətə çatdırılmışdır. Daha çox canlı danışmaq dilindən daşlaşmış şəkildə gələn frazemlər sırasında eşitmədiyimiz, amma

yenə də ümumxalq ruhlu fərdi xarakter daşıyan frazemlərin də dilə gəldiyi nəzərə çatdırılmışdır. Frazem potensialının artımının müəyyənliyi ilə XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin xəlqilik axarında olduğu bir daha təsdiq edilmişdir.

Cümləyə tən gələn frazeoloji nidaların da bu zaman kəsiyində elə olduğu kimi məskunluğu dil faktları ilə təsdiq edilmiş və onların demokratizmin aparıcılığına təkan verdiyi ortaya qoyulmuşdur.

9. XVII əsrəqədərki klassik ədəbiyyatın dilində təşbeh yaradan leksik vahidlərin XVII əsrdə adi məişət sözləri kimi əruz dilinə gəlişi, dialekt leksikasının dildə əhatə qazanması ədəbi dilin xəlqiləşmə axarına salınmasında təsiredici qüvvə kimi təqdim edilmişdir. XVII əsrin lüğət təkibində reallıq qazanan leksik faktların əksəriyyətinin müasir dilimizin lüğət tərkibinə daşınması klassik və müasir dil arasında uyumluluğun nəticəsi kimi dəyərləndirilmişdir.

10. Bu tarixi mərhələnin dil materialına əsaslanaraq XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norması ilk dəfə olaraq tam şəkildə morfoloji və sintaktik sistem paralelində aparılmışdır. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji normasında oğuz və cağatay elementlərinin yanaşı addımladığı, amma üstün pay sahibliyinin oğuz dil faktları tərəfində olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Cağatay elementləri sistem təşkil etməsə də, bu tarixi mərhələni təmsil edən Əmani, Məsihi, qismən də Sadiq bəy Əfşar və Rəhməti kimi görkəmli söz ustalarının dilində cağatay elementlərinin XVIII əsrə keçidinin qarşısının alınması ümumxalq dilinin funksional imkanlarının genişləndiyi tarixi mərhələdə reallıq kimi dəyərləndirilmişdir.

11. Nitq hissələrinin ümumi mənzərəsi ilə yanaşı, hər bir nitq hissəsi əlahiddə araşdırılmışdır. Ayrı-ayrı nitq hissəsi üzrə ədəbi dil norması səviyyəsinə qalxan, eləcə də sabitləşmədən kənar qalan dil elementləri müəyyənləşdirilərək təqdim edilmişdir. Dil materialına əsaslanaraq ilk dəfə olaraq say sistemində qeydə alınan numerativ sözlərə yeni elmi münasibət bildirilmişdir. İlk dəfə olaraq şəxs və işarə əvəzliliklərinin ən qədim variantları məhz XVII əsr təmsilçilərinin – Məsihinin və Fədainin dilindən tapılaraq təqdim edilmişdir.

12. Diferensiallıq nümayiş etdirən şəkilçi morfemlər içərisində daha çox şəxs kateqoriyasına məxsus morfoloji göstəricilərin xüsusiyyət təşkil etdiyi aşkarlanmışdır. Əvəzliyin qrammatikləşərək şəxs sonluğu kimi işlənməsində variantlılıq müəyyənləşdirilmiş və bu paralellikdə yer alan bir çox faktların qeydə alınması çağatay dil təsirinin nəticəsi kimi dəyərləndirilmişdir.

13. Zaman şəkilçilərində də variantlılıq qeydə alınmış, amma indiki zaman şəkilçiləri ilə (-ir⁴, -i⁴, -r, -adu²) paralellik nümayiş etdirən -ay tür, -əy tür kimi morfoloji göstərici nadir dil faktı kimi təqdim edilmişdir. Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında özünü göstərən səs keçidləri sırasında (-ar² şəkilçisində: r > z, r > n, r > s) r > y səs keçidinin, feilin arzu şəklində -a² ilə ekvivalentləşən -ay² şəkilçi morfeminin, feilin təsriflənən formalarının mürəkkəbini yaradan hissəciklər içərisində *erdi // irdi, ermiş* kimi qədim formaların mövcudluğu da müəyyənləşdirilərək təqdim edilmişdir.

14. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qeydə alınan feilin təsriflənməyən formalarına məxsus şəkilçi morfemlərlə yanaşı, *ğalı, -ğəli; kalı, -qalı, -madın, -mədin* kimi feili bağlama, *-ğan, -qan* kimi feili sifət şəkilçiləri qeydə alınaraq çağataydan gəlmə faktı kimi dəyərləndirilmişdir.

15. Köməkçi nitq hissələrinə, konkret olaraq qoşmaların mənaca növlərinə aid maraqlı fonoformalar (məsələn, *ilə* ilə yanaşı *bilən, birlə, bilə, ilən, lən, nən; kimi və tək* ilə yanaşı: *kibi, dək, dik, tik, asa, -cılayın²; sarı* ilə yanaşı: *sarın, sayu, suyi; qeyri* ilə yanaşı *qeyr; üçün* qoşması ilə yanaşı *içün, çin, çünkin*), ənənəvi sual ədatları ilə yanaşı, *mola*; ənənəvi arzu ədatları ilə yanaşı *bolay*, bağlayıcılardan *vü, ü, vələkin, vəğər...* kimi dil faktları XVII əsrin dil materialından seçilərək təhlil əhatəsində diqqətə çatdırılmışdır. *Və* bağlayıcısının sinkretik səciyyəsi, yəni *və // (və), və // (vergül), və // (nöqtə)* ekvivalentliliyinin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində hələ də davamlılıqla müşayiət olunduğu ilə bağlı məlumat verilmişdir.

16. XVII əsrin sintaktik normasında da milli qrammatik qələbin əcnəbini üstələdiyi, demokratikləşmənin izafətləri də əhatə etməsi, bütün tarixi dövrlərdə anlaşılmazlığı ilə diqqət çəkən izafələrin sadələşməyə doğru inkişafı statistik və faktoloji şəkildə diqqətə çatdırılmışdır.

17. Araşdırmalar nəticəsində cümlənin istər struktur, istərsə də semantik baxımdan bütün tipajlarının XVII əsrin sintaktik qəlibində yer aldığı, cümlənin bütün təsnif prinsiplərini özündə ehtiva edən cümlə növlərinin xəlqiləşmə mərhələsinin bu tarixi dönməndə özünə əhatə qazandığı aşkarlanmışdır. Predikativlik, bitmə intonasiyası, modallıq əsasında var olan cümlədə baş üzvlərin, eləcə də onlardan asılı olan, amma kommunikativ funksiyanın əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə xidmət edən ikinci dərəcəli üzvlərin sabit olduğu, cümlə üzvlərinin strukturunda və ifadəçilik funksiyasında elə bir əsaslı dəyişikliklərin olmadığı üzə çıxarılmışdır.

18. Mürəkkəb cümlələrə gəlincə, tədqiqatda tabelsiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız variantlarının, tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrə görə bütün növlərinin mövcudluğu müəyyənləşdirilərək təqdim edilmişdir. Amma tamamlıq budaq cümlələrinin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində daha kütləvi xarakter daşdığı üzə çıxarılmışdır. Ünsiyyət dilinə xidmət edən “*Dedim...*”, “*Dedi...*” tipli cümlələrin kütləviliyi xəlqiliyi bütövləşdirən amillər kimi diqqətə çatdırılmışdır. Bu tip cümlələrin təhkiyə dilinə xidməti, burada alınmalardan minimum dərəcədə istifadə olunması, onların anlaşma həddinin yüksək olması... aşkarlanmış və bütün bunlar xəlqiləşmənin maksimum təzahürünün ifadəçisi kimi qiymətləndirilmişdir.

19. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili ilə ümumxalq dili arasında yaxınlığın tədriciliklə başlayıb nisbətdə ümumxalq dilinə tabeçilik ruhunda inkişaf etməsi və maksimum həddə doğru start götürməsi bu tarixi mərhələnin ana xətti kimi qəbul edilmişdir. Nəticə olaraq, XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başlayan xəlqiləşmənin norma minimumundan norma maksimumuna qalxması bu tarixi mərhələnin aparıcı inkişaf istiqaməti kimi dəyərləndirilmişdir. Nəticə olaraq müəyyənləşdirilmişdir ki, əslində XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik sistemi elə Azərbaycan dilinin özüdür.

20. Araşdırma nəticəsi olaraq o da təqdim edilmişdir ki, XVII əsr özündən əvvəlki və özündən sonrakı əsrlər arasında bir əlaqələndiricilik funksiyasını yerinə yetirdiyindən ənənə ilə

yenilikçiliyi özündə qovuşduran bir körpü rolunun ifadəçisidir. Elə bu ifadəçilik funksiyasına görə o, XVII əsrin sonlarına doğru daxilində gedən yeniləşmə ilə ənənəni üstələyən, diferensiasiya nəticəsində yerbəyer olan, sabitləşmiş, xəlqiləşmiş, milliləşmiş Azərbaycan dilini XVIII əsrə ötürür və yeni dildaxili proseslərin bu tarixi mərhələdə zirvələşməsinin təminatçısı kimi çıxış edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik və leksik norma demokratizmi: Monoqrafiya / – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 384 s.

2. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi: Monoqrafiya / – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 252 s.

3. “Kitabi-Dədə Qorqud” leksikası XVII əsrdə (arxaizmlər) // «Dədə Qorqud» Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı :– 25-26 may, – 1999. – s.23-24

4. Saib Təbrizi dilinin leksikasına dair bəzi qeydlər // Tədqiqlər, – Bakı: – Elm, – 2001. №1, – s.3-6

5. Qədim türk sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri (Fədainin «Bəxtiyarnamə» əsərinin dili əsasında // Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası, – Bakı: – 2000. № 4, – s.13-20

6. Fədainin «Bəxtiyarnamə» əsərinin dilində leksik paralellər // Tədqiqlər, – Bakı: – Elm, – 2001. №3, – s.118-122

7. Omonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri (Qövsü Təbrizinin dili əsasında) // Tədqiqlər, – Bakı: Elm, 2002. №1 – s.32-37

8. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində feilin quruluş strukturu // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – Bakı :– 2008. №1(61), – s.60-62

9. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində feilin xəbər şəklinin tarixi inkişafı: keçmiş zaman Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – Bakı: – 2008. №4(64), – s.59-63

10. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində feilin indiki və gələcək zamanlarının tarixi inkişafı // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – Bakı: – 2009. №1 (67), – s.80-83

11. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində söz yaradıcılığı (Adlar) // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – Bakı: – 2009. №2 (68), – s.9-12
12. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində ahəng qanunu // BDU-nun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları (Humanitar elmlər). – Bakı: – 2009. – s.120-121
13. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində fonovariantlıq // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – Bakı: – 2010. № 4 (75), –s.78-79
14. Чагатайские элементы в морфологической системе азербайджанского языка // Современные проблемы лингвистики и лингводидактики: Концепции и перспективы (Материалы третьей международной научно-методической конференции). – Волгоград: – 2013. – s. 26-32
15. Türkcədə Şahıs Eklerinin Erken Fonolojik Şekilleri ve Tarihsel Gelişimi // VIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri (Tiran, Albaniya). – Ankara: – 25-28 sentyabr, – 2013. – s.203-213
16. Параллель q x//ğ/h в литературном азербайджанском языке XVII века // Вісник Житомирського державного університету імені Івано Франка. – Житомир: – Вип. 6, – 2013. – s. 250-254
17. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri və demokratikləşmə // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – Mütərcim, – 05-07 may, – 2014. – s.25-28
18. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində alınma sözlərin leksik-semantik taleyi // “Azərbaycan filologiyasının aktual məsələləri” mövzusunda respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, BDU-95, – Bakı: – 17 dekabr, – 2014. – s.411-417
19. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində şəxs əvəzliliklərinin qədim formaları və onların diferensiativ yekunu // Sələflər və xələflər I Beynəlxalq simpoziumunun materialları, – Bakı: – Elm və təhsil, – 22-24 oktyabr, – 2014. – s.230-235.

20. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin frazem potensialı. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri (VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: – 05-07 may, –2015. Mütərcim, – s.22-26.

21. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin konsonant sistemində eyni danışq səslərinin qrafem müvaziliyi // Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri: Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası. – Gəncə: – 2015. № 2, – s.117-121.

22. Türkcədə Miktarın Eski Variant Paralelliyi (Eski Türk Dili –17.yy) // X Uluslararası Böyük Türk Dili Qurultayının materialları, – Sarabosnya: – Ankara: – 28 sentyabr, – 1 oktyabr, – 2015. – s.291-296

23. Feilin əmr şəklində şəxs şəkilçilərinin variant göstəriciləri (XVII əsr) // Tağıyev oxuları, – Bakı: – 2016. № 1, – s.7-12.

24. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində feilin təsriflənməyən formalarının tarixi inkişafı // Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (Ali məktəblərarası elmi məqlələr məcmuəsi). – Bakı: – 2016. № 1, – s.12-17.

25. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində *idi*, *imiş*, *isə* hissəcikləri və onların tarixi formaları // Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası, – Bakı: – 2016. № 1, – s. 14-20.

26. Mürəkkəb cümlələr XVII əsrin dil mənərəsində. Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri. – Bakı – 2016. № 3, – s.23-30.

27. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində köməkçi nitq hissələrinin tarixi inkişafı (Qoşma və ədat) // Filologiya məsələləri. – Bakı:– 2016. № 4, – s.3-9.

28. Бытовая и диалектная лексика в азербайджанском литературном языке XVII века // Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 2. Гуманитарные науки, –2017.Том 32. Вып. 4, – s.47-54.

29. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində «y» başlanğıclı sözlər və onların tarixi inkişafı // «Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası» beynəlxalq elmi konfransının materialları. – Bakı: – 24-25, fevral, – 2017. – s.223-226.

30. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində əşyann əlamət və kəmiyyətinin tarixi ifadəsi // Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası. – Bakı: – 2017. № 2, – s.12-18.

31. Bağlayıcılar və modal sözlər XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji sistemində // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri: Dil və ədəbiyyat seriyası. – Bakı: – 2017. № 1, – s.185-190.

32. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində «qardaş» sözü: etimologiyası, fonoforma və semantik tutum variantları // Filologiya məsələləri. – Bakı: – 2017. № 7, – s.10-15.

33. Zərf XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin dil mənzərəsində // Filologiya məsələləri. – Bakı: – 2017, № 11, –s.29-37.

34. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonoloji sistemində oğuz elementlərinin aparıcılığı və sabitliyinin faktoloji sübutu (oğuz-qırçaq və qırçaq-oğuz paralelliyi) // Terminologiya məsələləri, – Bakı: – 2018, № 2, – s.53-64.

35. Исторические следы древнетюркских слов в корневых морфемах (XVII в.) (На материале Азербайджанского языка) // Науковий Вісник Міжнародного Гуманітарного Університету. – Одесса: – 2018, серія філологія, випуск 36, том 2, – s.4-7.

36. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində türkmənşəli sözlərin ən qədim fonoloji sonluğu // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – Bakı: – 2018, №2, – s.12-20.

37. Исторический след древнего тюркского лексического слоя в сложных словах (XVII век) // Актуальні питання гуманітарних наук (Міжвузівськй збірник наукових прац молодих вчених дрогобицького державного педагогічного університету імени Івана Франка). Дрогобич – мау, – 2019. Том 1, № 23 – s.34-38.

38. Azerbaijan Literary Language of 17th Century: the socio-political content and language of the era // Revista Gênero e Direito (G&D), Univ Federal Paraíba, Cidade Univ, Joao Pessoa. Brasil: – January, – 2019.(2020-02-25), Volume 75, Issue 1, – s. 264-280.

39. Виды предложений по принципам классификации в синтаксической структуре XVII века // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації, – 2020. Том 31 (70), № 3, Ч. 1 – s. 224-230.

Dissertasiyanın müdafiəsi 03 oktyabr 2023-cü il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 10 iyul 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:07.07.2023
Kağız formatı: 60x84 16\1
Həcm:91 260
Tiraj: 100